

П 173874

ЧЕРВОНИЙ

ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

1935

12

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1936 РІ

**НА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

**ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ**

РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ

Журнал виходить за редакцією: І. КИРИЛЕНКА
(відповід. редактор), Ю. СМОЛИЧА (заступник редактора)

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 рік 18 крб.	на 6 міс. 9 крб.	на 3 міс. 4 крб. 50 к.
------------------	------------------	------------------------

Передплату приймають усі поштові філії, листоноші
та агентства „Союздруку“.

Адреса редакції: Харків, вул. Чернишевська, № 63А,
Тел. 7-37-82

НА УВАГУ АВТОРІВ: редакція „Червоного Шляху“
залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни
редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються і з приводу
них редакція не листується.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній
стороні аркуша.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

§

12
1935

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

З М І С Т

	Стор
П. Постишев — Талка Оповідання	3
Онісія Гринюк — Пісня про Кузьминских п'ятисотниць . .	6
Ол. Варавва — Дев'ятнадцята заява. Оповідання	8
Ваграм Алазан — Народження. Поезія	16
Рудольф Рабіч — 349. Повість (Закінчення)	18
Віктор Вітковський — Павло Морозов. Поема	84
Володимир Кузьміч — Гребля. Розділ — „1929 рік“	93
Петро Дорошко — Повноліття товариша. Поезія	116
Володимир Гавриленко — Самсон. Оповідання	119
Генадій Брежньов — Пісня про виноградну лозу	124
Яков Кальницький — Дружба і кохання. Уривок з роману . .	125
Юхим Ружанський — ** Поезія	157
Майк Йогансен — Кос Чагил на Ембі. Нариси про нафту в пустині (закінчення)	158
Петро Панч — Конгрес у Парижі. Стаття	185
Михайло Дотенго — Григорій Петніков. Стаття	194
Засл. професор А. Гейманович — Про створення психоневро логічного центру на Україні. Стаття	203
Література, мистецтво, наука	208

Техкерівник С. БІЛОКІНЬ Коректор
М. ОГЛОБЛІН

Друк. ім. Фрунзе. Харків, Донець-Захарж., 6.
Уповноважений Головліту 1571 Замовл. 1248.
Тираж 4.000, 14³/₄ друк. арк. Папір. ф. 62х86—
38 кг. 7³/₈ пап. арк. В 1 пап. арк. 90.624 літ.
Здано в роботу 16-XI-35 р. Підписано до друку
26-XII-35 р.

ТАЛКА¹

Ось уже сімнадцять років, як я її не бачив, а вона мабуть так само весело дзюрчить, ніби виявляє свою радість, що тікає геть від брудної і вонючої Уводі.

Високі сосни, розкидані недалеко від її берега, мабуть по-старому тихо розхитують свої смолисті віти, наче попереджають річечку помахами зелених рук: „тікай, мовляв, тікай швидше, бо наздожене тебе бабуся Увось“.

І струмок-ріка поспішає, мчить від забрудненої фабричними покидьками річки Увось, біжить від димного Івано-Вознесенська, тікає від його голодних мешканців ткачів та ситцеробів. Багато знає Талка про їхнє злиденне життя-буття. Про холод і голод, про їхні важкі затаєні думи.

Гаряче липнєве сонце своїми вогневими проміннями ледве пронизує задимлене іванівське небо. Ліс кам'яних велетнів, фабрично-заводських труб люто викидає густі хмари нафтового диму, погрожуючи синьому небові:—забруднити його чисте повітря отруйним диханням, погрожуючи ткачам впасти на їхні голови хмарою давучких газів.

Похмурі корпуси фабрик, розкішні палаци фабрикантів, очима різнокольорових вікон, тривожно озираючись навкруги, пильно стежать за Талкою, що тікає геть убік.

Головними фабричними вулицями і робочими кварталами роз'їжджають півсотнями козаки: донці та астраханці.

Тисяча де'вятсот п'ятий рік!

Де ж ткачі, ситцероби, де їхні обшарпані брудні дітки, постійні одвідувачі галасливих вулиць? Ткачі, ситцероби зі своїми дружинами, дітьми довгою різнобарвною стьождкою оперезали чорне місто і шумно та урочисто ідуть до Талки.

¹ Від редакції: Оповідання „Талка“, написане Павлом Петровичем Постишевим, малює епізод славнозвісного Івано-Вознесенського страйку в 1935 році, в якому Павло Петрович шістнадцятирічним юнаком брав участь.

Це оповідання вперше було опубліковане в 1922 році в Далекосхідній газеті.

Море червоних прапорів і плакатів майорить над їхніми головами. І щохвилини жива різноманітна стюжка людей стає ширшою і довшою і все ближче і ближче бурхливим потоком наближається до Талки. Нарешті підійшли впрост до річки, заколихалася довга людська стюжка, замкнулась в кільце, злилася в суцільну різнокольорову барвисту масу голів і знамен—і стихла в напруженому чеканні.

— Товариші!— пролунав молодий дзвінкий голос. Ми—вимагаємо від панів, фабрикантів людського ставлення до нас!

— Ми вимагаємо, щоб нам дали змогу жити, а не гинути з голоду!

— Ми вимагаємо волі слова, ми хочемо казати все, що у нас на душі!

— Ми знаємо, кому повинні належати фабрики і заводи,— його рука злетіла в бік фабричних кам'яниць. Повернулись голови, пильно дивилися ткачі на мовчазні похмурі корпуси.

— Це належить нам!— прозвучало в напруженій тиші.

— Уряд і цар кулями переконали нас, чиї вони друзі!

— Кров наших братів, розстріляних царем в Петербурзі 9-го січня, завжди і вічно кликатиме нас до боротьби.

— Геть свавілля, геть вампірів, геть криваве самодер...

Випал гвинтівков обірвав промову.

Наче бурхливе море, зашуміли, захвилювалися ткачі, могутньою хвилею метнулися до міста.

— Козаки, козаки стріляють! Падлюки, кати, убивці!

Моторошно було. Сухотні матері-ткалі підносили вгору своїх маленьких грудних дітей з розпачливим галасом:

— Стріляйте, кати! Пийте кров дітей наших, убивці!

Стрілянина, посвист нагаїв, лемент жінок, плач дітей, погрозливі помахи дрючків, град каміння,— все це і досі повстає в моїй пам'яті живою картиною, коли я згадую про страйк іванівських ткачів 1905 року.

Було мені тоді шістнадцять років. В порваній брудній синій блузі, з розбитою головою я стояв біля своєї матері-ткалі над крутим поворотом Талки. Мати перев'язувала мені голову шматком своєї сорочки. Вона не плакала, а тільки збуджено шепотіла: собаки, криваві собаки! Прийде і наш час, час відплати вам, убивці!..

— Прийде час!— відповідали моїй матері спокійним тихим шелестом зелені віти молодих сосон.— Прийде, прийде,— шуміла у відповідь швидка Талка, офарбована кров'ю ткачів.

Лютим ревом пострілів, посвистом нагайок обірвав фабрикант пісню ткачів.

Ей, ей доля моя,
Де ж ти з водою заплила

Це він, фабрикант, копитами козацьких коней топтав сухотні груди ткаць-матерів, щоб не годували вони непокірних.

— Розбиті,— гадюкою сичала вонюча Увось.

— Не встояли, здались,— гидко хіхікали банкіри в насолоді, потираючи пухкі закривавлені руки.

Не на свято, не на Талку, а в корпуси до станків, в робочому одязі, схиливши голови, ішли ткачі, ситцероби.

Погрозливо загуділи гудки, закашляли чорним димом фабричні труби, заgrimіли станки.

Безкраім потоком пішло полотно, ситець у склепи визискувачів-фабрикантів, безмежним струменем полився туди кривавий піт ткачів.

Набили тюрми і каторжні центральні царські міністри непокірними ткачами. Заgrimіли, задзвеніли кайданами ткачі по безконечній Володимирській.

Задушили царські деспоти 1905 рік. Та не змогли кати задушити партію, що її створили робітники — ткачі, металісти, гірники. За 1905-м прийшов 1917 рік, і робочий народ переміг.

Веселіше побігла червона Талка, біжить вона, поспішає, і радісно шумить, дзюрчить струмінь-ріка, співає пісню перемоги радянських ткачів, несе славу про них у віки.

З російської переклав
Іван Кириленко

ПІСНЯ КУЗЬМИНСЬКИХ П'ЯТИСОТНИЦЬ

Ланка Христі Байдич з колгоспу ім. Ворошилова (с. Кузьмин, Красилівського району, на Вінниччині) зібрала з гектара по 539 центнерів буряків. Пісню цю склала п'ятисотниця Онися Гринюк з ланки Байдич.

П'ять жінок у ланці
 Виходили вранці,
 Ой, пололи й проривали,
 Злії люди насміхались.
     Виходимо зранку,
     Глянемо на ділянку:
     Як де листя пожовтіє,
     Наше серце плаче - мліє.
 Аж приходить голова:
 — Не журися, ланкова!
 Як жовтіють буряки,
 Треба сіять кураки.
     Ой, притихни, вітре,
     Розсієм селітру,
     Ой, пригрій же, сонце красне,
     Урожай зберем прекрасний.
 Поливали, розсівали,
 Як дитину доглядали.
 Глянеш — гичка зеленіє,
 Наше серце веселіє.
     Почали буряк копати
     — Де ж таблиця¹? Не видати.
     Вражі люди поламали,
     Ще й ногами потоптали.

¹ На таблицях були помітки, чия ділянка. Щоб нашкодити п'ятисотницям, куркульські недобитки ці таблиці мастили грязюкою, ламали. Так безсилий зробити щось більше класовий ворог намагався перешкодити п'ятисотницям в їх боротьбі за високий колгоспний урожай цукрових буряків.

Вражі люди поламали.
Ще й ногами потоптали:
— Оце будуть вам, жінки,
П'ятисотні буряки.
А ми цього не злякались,
Порадились, засміялись,
І веселі всі жінки,
Бо вродили буряки.

ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА ЗАЯВА

НОВЕЛА

Безплідна, передчасно полисіла гора Бештау високо простягала гостроверхі свої голови й пожадливо ловила в холодні обійми кожну найменшу хмариночку в небі.

Хмарки пливли здалеку, знад Пятигорських рівнин, може аж від Кисловодського узгір'я; пливли повільно, грайливо, ніким у синьому небі не зачіпані, ніким, аж до Железноводської зрадливої ущелини, не тривожені.

Але, наближаючись до двох верховин п'ятиголової Бештау, хмарки починали відчувати непереможну силу тяжіння. Пробували завертати вбік, пробували підскочити на недосяжну височінь у глибоку синь весняного кавказького неба; намагалися, нарешті, круто повернути назад, вихопитися з прикрого й важкого полону — даремні зусилля!

Незрозуміла, чарівна сила Бештау стягала їх до купи, охолоджувала буйними поривами непомітного вгорі холодного повітря, присмоктувала хмарки впритул до себе, примушувала їх дбайливо закутувати її верховини...

Хмари хвилювалися, опираючись; клубочились, пручались, але, вибившись з сил, скоро звисали важким лахміттям над обома шпильми Бештау і — з лютощів — починали плакати дрібними, невітшими сльозами безвинно ображеної дитини.

А внизу, у лісах, по широких луках розвивалося, буйним цвітом цвіло, невимовними, п'янючими пахощами струмувало молоде, молоді - нестримне, радісне весняне життя.

Пишно зазеленілі дерева прагнули сонця; перші ніжні пелюсточки розквітлої лісової ромашки, заячих ручок, сонячно-жовті чашечки курячої сліпоти пожадливо тяглися вгору, безсило ремствуєючи на чорні запони хмар, що звисали над Бештау, застеляли тепле сонце й поливали їх дрібними, холодними сльозинками.

І тоді кучерява красуня Железна, повна незліченних скарбів сцілющих, життєдайних джерел, глибоко дихаючи на свої повні соковиті груди, починала змагатися з знахабнілими вибриками своєї сусідки навпроти — Бештау. Вона, кучерява

красуня Железна, напружуючи всі свої вічно юні, вічно повні, вщерть насичені чарами життя сили, перетягала понуру запону хмар від Бештау на себе. Бавилася з поріділою й посірілою тканиною хмар недовго, дбайливо підтягала її на саму маківку своєї струнко посадженої голови і раптом — з силою — відштовхувала запону хмар від себе геть, далі в степ, десь до гори Змійки, десь он туди — на Мінераловодську рівнину.

І потім радісно всміхалася мільйонпромінному весняному сонцю, кокетливо струшуючи з листочків свого пишного зеленого рясного вбрання міради бризок-самоцвітів.

І внизу, у лісах, по садках, по широких луках знову починало радісно буяти, на всю свою незмірну велич, молоде весняне життя.

І всю повноту цього п'янючо-радісного, опроміненого лагідним і теплим сонцем життя однаково глибоко починали відчувати внизу найрізноманітніші люди.

Люди — курортники.

Люди — хворі.

Люди, що поз'їздилися сюди набиратися здоров'я й сил для дальшої невтомної праці на величному фронті будівництва.

І худорлява, але струнка й рухлива тьотя з далекого колгоспу залісної Чернігівщини.

І блідий, широкогрудий моряк Чорноморської берегової охорони рідних кордонів.

І невисокий, з круглим, білявим змарнілим обличчям білоруського типу, відповідальний господарник, а може й інженер — керівник якогось металургійного комбінату з Урала — чоловік з круто випнутим енергійним підборіддям і добрими, сміхотливими очима.

І шахтар із Криворіжжя.

І металіст із Маріуполя.

І — тисячі й тисячі одиниць багатомільйонного роботящого люду нашої великої й багатой соціалістичної батьківщини.

Кожен по-своєму, радісно примружуючи очі, сприймав красу теплого весняного дня; кожен по-своєму любовно оглядав верховину красуні Железної; кожен по-своєму, і всі однаково глибоко носили приховану в серцях радість належності до великої, вільної сім'ї трудящих квітучої батьківщини соціалізму.

І нікому з багатьох сотень і тисяч не хотілося забиратися в палати на відпочинок по обіді, на приписану санаторним режимом мертву годину...

Але, призвичаєні біля своїх верстатів, столів, глибоких штреків і зелених ланів до внутрішньої самодисципліни, поволі, гуртками й поодинці залишали курортники заліті сонцем майдани санаторій і поволі зникали за мурами

чистих, привітних, заново побілених будиночків-дач серед пишної зелені.

В привітній палаті з двома вікнами, крізь які саме по обіді сонце щедро посиляло свої весняні поцілунки, грайливо бавлячись білими занавісками на вікнах, ворухеними легеньким, свіжим гірським вітерцем, — зійшлося їх четверо.

І між ними — невисокий, з круглим, білявим змарнілим обличчям білоруського типу — відповідальний господарник чи інженер. Байдуже: зватимемо його, не питаючи його самого і ще не встигши з ним ближче обізнатися, товаришем Буйком. Здається, саме це прізвище стоїть поруч трьох інших на маленькому клаптику білого паперу на білих дверях палати.

Від товариша Буйка, від цієї серйозної людини з енергійно випнутим підборіддям і сміхотливими, добрими очима, пашисть веселощами; у ньому радісно клекоче свідомість краси навколишнього світу, і в ньому глибоко прихований його тяжкий і героїчний шлях червоного партизана.

Товариш Буйко розповідати почав іще десь на дворі. Мова йшла про його пригоди підчас недавньої командировки закордонної з важливим дорученням, після виконання якого він оце й потрапив безпосередньо на відпочинок сюди, в благодатний Железноводськ.

У палаті, коли всі четверо, радісно мружачи очі, зайшли знадвору, спочатку запала маленька пауза, викликана перервою в розмові на роздягання й вигідне вмощування на відпочинок у дбайливо розставлених по чогирьох кутках ліжках.

Потім товариш Буйко, продовжуючи перервану розмову, без нічийого нагадування, почав:

— Да, так от, у Берліні. На центральному вокзалі. Завдання моє виконане, командировка скінчилась, був день від'їзду додому, на батьківщину. Поїзд на Варшаву мав одходити о п'ятій увечері. Пам'ятаючи уславлену колись німецьку пунктуальність у всьому, я прибув на вокзал за п'ять хвилин до відходу. Перейшов через вокзальний зал, щоб вийти просто на перон, але перед самим виходом несподівано зупинився.

Крикливий напис на світляному транспаранті в напівтемному залі, — на транспаранті, завітчаному в усіх чотирьох кутках повзучою, павукоподібною свастикою, — попереджав:

ПОЇЗД НА ВАРШАВУ СЬОГОДНІ ВІДХОДИТЬ
О ШОСТІЙ ВЕЧОРА

— Ах ти ж!.. — не витримало серце, — вилаяв я вголос славлену акуратність і, можливо, ще й сплюнув би був з до-

сади в блискучу урну поруч, так само прикрашену знаками свастики, але несподівано почув позад себе хрипкий, надтріснутий басок:

— А ви, здається, руський?

І поперед мене вийшов, вишкірюючи жовті, давно нечищені зуби — не то в усмішці, не то в злосливому гарчанні — миршавий, обсмиканий тип, з блудливими гадючими очима, що пильно оглядали мене спід примружених повік. Правий ріденький вус у типа задьористо підкручений угору, лівий — неслухняно звисав униз, і обидва вуси разом творили собою характерний злам половини так остогидлої, всюдисущої фашистської свастики.

І ці невпокійн очіці... І випнуті вгору, як на військовому параді, плечі...

... Де я бачив ці гадючі очі?..

— Ви — з Росії? — не дочекавшись моєї відповіді, запитав іще раз мене тип, несміливо кашлянувши. Під однією рукою він тримав якусь затаскану стару валізку, друга рука його з брудними, з чорною оторочкою, нігтями поволі потяглася до невиразного кольору заношеного кашкета.

... Де я бачив цей блудливий погляд?..

Маленька пауза.

Я тільки на одну мить приплющив очі і — згадав:

... Темна осіння ніч 1919... Під розвідником Таманського партизанського загону в тилу у білих спотикнувся, переслідований ворогом, кінь... Розвідник Буйко, міцно стиснувши зуби, щоб не застогнати від болю, спричиненого не так падінням, як жалем про невиконане доручення, незабаром опинився перед ворогом. В чадно освітлений, закуреній хаті куркуля. Перед лютим, садистичним, що кохався в нелюдських муках полонених червоних бійців, поручиком Дроздовського полку Тамаріним. Звірячою радістю блискали налиті кров'ю блудливі очі поручика, коли йому доповіли, що перед ним — полонений таманець, невловимий і непоганий розвідник Буйко... Але допит не дав поручикові Тамаріну нічого. Червоний партизан не вмів зраджувати! „Ти в мене заговориш перед шибеницею!“ — сичав хрипкий басок поручика Тамаріна. — „Якої частини?“ — „Великої багатомільйонної армії праці“. — „А-а-а... Сто шомполів! Де штаб, негіднику?“ — „Штаб у Кремлі, поручику!“ — „Двісті шомполів перед смертю!.. Сторч головою повішу! Розбійників захищаєш, мерррзавець!“ — „Розбійників — поміщиків та фабрикантів — захищаєш ти, поручику...“ — „Триста шомполів... чотириста!..“ Але ні до шомполів, ні до шибениці не пощастило поручикові Тамаріну довести червоного партизана Буйка. Блискавичним рейдом кавалеристи-таманці наскочили на Дроздовський полк, і два тижні по тому червоний партизан Буйко з своїм загonom гнався по п'ятах поручика Тамаріна, поки

він із своїми недобитками зник за межами гостинної сусідки... А шкода...

— Ви з Росії? — підслесливим, солодким, скільки міг бути солодким хрипкий басок невиспаного або неопохміленого горла, настирливо повторив тип.

Я розплющив очі.

— „Він!“ — блискавично майнуло в голові, і за мить вирішення в мене було готове.

— Ні, де там! Я — руський, так, але... з Риги.

— А - а! — зраділо протяг тип. — Теж емігрант?

— Та ні, не зовсім... Просто залишився там з батьками, коли відступали.

— Гм... А що тут поробляєте?

— Та от — з дорученням від родителя. Папаша в мене має в Ризі таку - сяку торговлішку, послав у Гамбург — там трикотаж дешевий, — швидко відповів я типові і в ту ж мить побачив, що таке визначення мого соціального стану дуже припало йому до серця.

Він навіть удав, що гірко зітхає, коли вимовив по тому:

— Да, значить, у нас — спільне горе... Батьківщина без нас...

— А ви ж як: звідки й куди направляєтесь? — поцікавився я, щоб не дати типові навіть згадкою плюгавити моєї батьківщини.

— Та от із Франції недавно... Ці прокляті більшовики загравати почали з давньою нашою приятелькою, і нас тепер гонять із гостинного французького притулку. Розумієте, геть чисто всіх, під мітлу вимітають...

— Гм... А що ж ви там робили досі?

Обличчя бесідника скривилося гидливою посмішкою, і він процідив крізь зуби:

— Всього було... Вантажником у портах працював...

— З французькими робітниками?

— Та ні, не зовсім... — Більше тоді, коли вони страйкували, нам перепадала робота.

— Ага, значить, ви чесно підтримували підприємців штрейк-брехерством?

— Да! — майже гордо відповів тип і спробував навіть випнути при тому вперед груди.

— Ну, а основна, все ж таки, ваша робота? — запитав я, щоб не дати типові зовсім запишатися своєю високою роллю штрейкбрехера.

— Основна? — задумливо перепитав тип. — Усяко бувало. Вірите, найбільше доводилось на найчорнішій роботі поневірятися...

— Наприклад?

— Наприклад... — він знов удав, що гірко зітхає, — цілими роками доводилось клозети чистити по околинах Парижа...

— Да... невесела робота,— відповів я, впіймавши на гачок удаваного співчуття свого дальшу повну відвертість типа.

Він далі раптом заговорив гаряче, з притиском, рукою в груди себе ударяючи:

— Знаєте, обидно... Я ж — кадровий офіцер...

— О? — перепитав ще „співчутливіше“ я.

— Да! Поручиком одного славетного полку був...

— Ну, зрозуміло, що обидно... А як же це ви в генерали не прокочили? Адже це легко тоді було? — стиха потішався я над типом.

Мого глузування він не помітив. По його обличчю майнула тінь смутку, тінь запізненого жалю й великої кривди. Він нахилився виритул до мене і майже пошепки, наче побоюючись, що хтось нас підслухає, прохрипів:

— Знаєте, я кров проливав... А вони собі повлаштовувались... Живуть, знаєте... По службах — по готелях, ресторанах, на теплих посадах...

— Ну, і які ж у вас перспективи? — поцікавився я, щоб припинити нескінченну зливу скарг ображеного поручика.

— Та от, перебираюсь до Чехо-Словаччини — там іще нашого брата багато є, — скрушно сказав тип і, оглянувшись іще раз навколо, знову пошепки захрипів:

— Вісімнадцять заяв подавав у повпредство їхнє — просив дозволу повернутись на батьківщину, в Росію...

— І?..

— І — ніякої відповіді...

— А ви як же — щиро це?

— Що саме?

— Та повернутись хочете — помагати в будівництві?

Тип стрепенувся від голови до ніг. Гадючі очі його на один момент блиснули тим давнім зеленим вогником ворога, вогником, що відразу знову нагадав мені 1919, але потім вогник так само швидко потух, і тинь пошепки прохрипів:

— Да-а... Вже я б їм допоміг, хе-хе-хе...

При тому він спробував рипнути своїми нечистими зубами. Обличчя його пересмикнулось незжитою люттю запеклого, смертельного ворога.

— А вас як — не тягне додому, в Росію? — спитав він вже мене, видно, цілком повіривши моїй щирості. — Там же живуть тепер, живу-у-уть...

Мене виразно нудило. Сами собою стискалися кулаки, мені важко вже ставало грати взяту на себе роль, але хотілось дограти до краю.

— Мене? Ні, не тягне... А як і потягне — поїду.

— Як саме?

— Та дуже просто. Я ж проти більшовиків не воював, поручику... „Тамарін!“ — мало не вихопилося було в мене з язика, але я вчасно стримався.

Тип на одну мить насторожився. Але тільки на мить. Наближався час одходу його поїзда на Прагу. Його щось непокоїло. І мої останні відверті слова, з яких треба було зрозуміти, що я — не з ним, що я — не товариш у його горі, він заглушив у собі турботами про можливість потрапити на поїзд.

Ми вийшли на перон. Він глянув на довгий поїзд, приготовлений до виїзду на Прагу, переступив з ноги на ногу і раптом благально заговорив:

— Чи ви б не удружили землякові: пару марок для провідника — зайцем же доведеться пробиратися, хе-хе-хе...

— На жаль, у мене тільки крупні банкноти.

— Гм... Ну, то, може, є радянські?

— І радянські згодилися б? Беруть? — перепитав я.

— Ого! Ці негідники-фашисти не гребують радянською валютою.

І в цій злісній репліці його на адресу його духовних співбратів-фашистів я вловив обурення проти них виключно за те, що вони „не гребують“ радянською валютою...

— Он як? — протяг я. — Але, на жаль, і радянських у мене нема...

— Ну, мені пора, — заквапився тоді обсмиканий тип, поспішаючи до вагона, і на прощання визнав за потрібне подати мені раду:

— А знаєте, я на вашому місці таки подав би заяву й повернувся на батьківщину ..

— Та я й подам, як захочу, — відповів я, — а от ви що робитимете, якщо вас і з Чехо-Словаччини потурять?

— Напишу дев'ятнадцяту заяву! До побачення!

Він зщулився й підбіг до стовпоподібного провідника перед вагоном і щось почав йому похапцем говорити. Провідник заперечливо мотнув головою:

— Ні!

Тоді тип забіг з другого боку, оббіг провідника навколо, улесливо вмовляючи.

— Ні! — рішуче відповідав провідник.

Пролунали дзвінки. Поїзд поволі рушав. Обсмиканий тип нерішуче зупинився на дебаркадері. Позирав на вагони, що повільно рухалися повз нього, зрідка надійно поглядав на мене.

Поїзд прискорював ходу. Тип нерішуче затупцяв на місці.

— Поручику Тамарін! — гукнув я.

Тип кинувся, як ошпарений, і втопив у мене посоловілі несподіванки свої блудливі очі. На одну тільки мить. Наступного моменту він рвонувся з місця й побіг учвал за хвостом поїзда.

— Поручику Тамарін! Не подавайте дев'ятнадцятої заяви — однаково нічого не вийде!

Він, смертельно вражений, ще раз озирнувся на мене і, не зупиняючись, наддав ходи за останнім вагоном.

— Нічого не вийде! Ручуся словом партизана Буйка! — голосно гукнув я навздогін поручикові Тамаріну.

Обсмиканий поручик рвучко кинувся вперед, розпачливо вхопився за поручень останнього вагона й безсило повис над колією.

Коли поїзд завертав за ріг від вокзалу, я бачив, як над головою зляканого повислого поручика Тамаріна замірився густо кований підбор чобота провідника-фашиста.

У відповідь на це одна рука колишнього поручика за-вихрилася в повітрі невеличкою кредиткою, а повернута в мій бік голова з витріщеними очима злякано хрипіла до провідника:

— Більшо-о-ви-и-ик!

„Вони порозуміються“— вирішив я собі і довго стримувану огиду й люту солодко сплюнув на блискучі рейки лінії Берлін — Прага. Наступні півгодини часу, що лишалися в мене до відходу поїзда на Варшаву, використав на те, щоб написати до нашого повпредства в Празі про все, що я знав про колишнього поручика Тамаріна з Дроздовського полку, що вже подав вісімнадцять заяв про дозвіл повернутися на свою колишню батьківщину.

* * *

Весняне грайливе сонце сипало в широко відчинені вікна жмути рясного проміння, лагідно лоскотало енергійне обличчя колишнього червоного партизана Буйка і його трьох притихлих слухачів, непереможно манило на двір, на повітря, за мури санаторної палати.

Небо було чисте.

Безплідна верховина Бештау даремно намагалася залучити в свої холодні обійми легенькі білі хмарки.

Пятигорське бюро погоди віщувало безхмарне, сонячне Першотравня.

Багатоперспективне Першотравня над країною Рад.

Железноводськ,
травень 1935.

НАРОДЖЕННЯ

I

На горах похмурих, на скелях стрімких
один я з думками. Вже к світу. Видніє...
Туман розступається, вітер затих,
Синіють гори, повітря синіє.

Провалля вниз,—і така глибина! —
лиш спина Занги там клубочеться срібна...
А збоку похилая церква смутна —
На вік наш новий розобидилась бідна.

Співає Занга, а на схилах і ліс,
ще й там он сади, що збудилися. Хворий
конаючий місяць — горі Масіс
складає поклін мовчазливий, суворий.

І зорі вже мерхнуть, одходять, тремтять,
мов квіти осінні на блеклій стеблині,
мов слава непевна, що й сліду не знать —
ключі журавлині, ключі журавлині...

Синіє повітря і хмарка струнка,
дерев колювання як людська мова.
Клубочеться срібно в проваллі Занга —
І пісня моя залунати готова!

II

На горах похмурих, на скелях стрімких
стою зачарований: ранок із злота...
Мов стиглий розколотий пишний оріх,
життя розкривається. Пісня! Робота!

Бригади ідуть на заводи,— а ген
бригади з заводів — на спідчів, додому.

О скільки там славних геройських імен!
О скільки любові життю молодому!

Виходять бригади й на росні поля,—
в них радісні рухи—я все помічаю!
Зростає, цвіте колективна земля,
де ниві нема ані меж ані краю.

Бригади працюють, копають, кують,
бригади роботу планують гарячу.
А сонце співає... Ой радісно тут!
Землі я нової народження бачу,—

народження сили, людини-творця,
що землю будує, не землю—землище!
Творцеві лиш думка і мисль долиця—
не дивно, що йде він все вище і вище.

З вірменської переклав
Павло Тичина

349¹

ПОВІСТЬ

Шумський знову згадав за свої страждання й поглибився у свої тьмяні думки. Мої думки кружляють навколо Лиская, навколо нашого інтернаціонального руху й знову повертаються до цієї людини, що, прийшовши до нас, поховала своє минуле і, піднесена революційною хвилею, перетворила себе наново. Перед лицем смерті він зумів захистити ідеї свого життя.

Рідка, незвичайна доля! Мільйони жалюгідних людей зникли, не уявляючи собі, що з них могли б бути кращі, найцінніші люди. Не було сприятливих умов, а людина є продукт цих умов. Отже, всупереч минулій реакції, тепер настав той час, коли мільйони людей утворюють гідні умови для свого існування. Реакція сіє смерть, але пролетарська революція вже посіяла нове, людське життя.

О дванадцятій опівдні несподівано з'являється Іван. Його поява викликає радість. Йому все ж таки пощастило перейти на денну зміну. Тепер я знову зможу провести з Ліхтенауером кілька годин. Це собаче життя має іноді також добрий бік, — думаю я собі, — воно вчить цінувати ті хвилини, які проводиш вкупі з іншою людиною.

Ми знову, як два перевтомлені двірники, вичищаємо коридор. Ліхтенауер не змінився, жодна риска на його обличчі не ворухиться, коли я його повідомляю, що чутка про засудження Лиская є правда. Потім я розповідаю йому, як ми вдвох перекладали заяву Лиская і якнайточніше передаю йому зміст цієї заяви. В очах Ліхтенауера займаються вогники захоплення, потім він занурюється в свої думки й кінець-кінцем каже:

— Від Лиская я нічого іншого не чекав...

— Дуже жалко, коли вони дійсно намітили цю людину. Але можливо, що це лише обман, завдяки якому вони сподіваються одержати від нього зізнання. Вони написали його

¹ Див. „Червоний Шлях“ №№ 9, 10, 11 за 1935 р.

прізвище на дверях камери. Він єдиний там у камері № 2.

Він указує мені на двері, другі від входу, які я не міг бачити з моєї камери. Мене охоплює непереможне бажання бачити цю людину.

Коли ми миємо, я потрапляю на той бік, де знаходиться камера Лиская. Досягши дверей його камери, я відганяю почуття жаху, що підіймається в мені, і обережно заглядаю в віконце. Я помічаю високу, статечну людину, одягнену в російську солдатську форму. Зараз він крокує до стіни, і я бачу лише його спину. Він залишається біля вікна і стоїть там довгий час. Я мушу відійти, не побачивши його обличчя. Раніш, ніж розходитись по камерах, Ліхтенауер каже:

— Скажи головкому Шумському, що він дурень, коли, вирвавшись звідси, зумів потрапити назад. Ми це зробимо краще. Коли ми звільнимся звідси, то ми вже ніколи не повернемося назад, ніколи. Ми ще маємо деяке почуття гідності й порядності.

— Безумовно, ми ж, крім того, послідовні люди.

— А коли нам доведеться ще раз мити коридор?

— Та досить жартів, Ліхтенауер, що чути за наше виволочення, чи ти думав за наш план?

— Думав і не бачу ніякої можливості. Я навіть намагався зв'язатися з тими, що нагорі. Даремно.

— То що ж далі?

— Ми вдвох не можемо зробити цього. На Івана теж не можна покладати багато надій. Щождо Шумського, то ти знаєш сам. Залишається лише надія на наших товаришів на волі.

Я вже зараз знаю, що це слаба надія, але не кажу нічого. Ми пригнічено розходимося по своїх камерах.

* * *

Протягом двох наступних днів мої думки кружляють навколо долі Лиская і звістки з волі. Доля Лиская має надзвичайне значення для всіх інтернаціоналістів. Від звістки з волі також багато що залежить.

Незадовго перед обідом в одну з трьох порожніх камер, що напроти нашої, привели людину з воєнного суду. На дверях камери не написали прізвища. Отже, п'ятий.

Другого дня після обіду ми узнали, що його прізвище Шимановський, що він старий революціонер і визначний діяч. Ми бачимо у віконці симпатичну людину, тип справжнього революціонера. Ця людина так спокійно ходить по своїй камері, наче він не знає, що його засуджено до смерті і він буде скараний через двадцять чотири години. Ми визнаємо від Івана, що його жінка також у цій в'язниці. Вона сидить у жіночому відділі. Разом з чоловіком вона довгими роками

брала участь у революційній боротьбі. Шимановський прохав дозволу побачити її перед смертю. В проханні відмовлено. Тоді він послав до неї листа через канцелярію в'язниці. Листа було знищено...

Цієї ж ночі його забрали. Тепер ми знали, що нас чекає. Яке безглузді були всі наші думки про виняток. В дійсності це були зовсім безпідставні, фантастичні, породжені жахом, надії. Дурні забобони спантеличили нас.

Але це прояснення тривало лише момент. Потім виникло щось суперечливе, і ясність перспективи зникла. Від загиблих надій на неможливе залишилося важке почуття. Це, безумовно, результат релігійного виховання. Залишок віри в диво, — думав я пізніше.

З волі ніякої звістки. Навіть гірше. Іван каже, що моя записка ще лежить у нього вдома і до цього часу ще не передана. Це може мати лише два значення: або товариші остаточно втратили надію врятувати мене, або з ними щось трапилось. Це пояснення наче з'ясовувало стан, але моя свідомість уникала кожної послідовної думки і ясності в цій справі. Зі мною було так, як з страусом, що перед небезпекою засуває голову у пісок і не хоче знати, що буде далі.

Чи діється таке саме з Шумським? Він не сказав жодного слова про це. Ми сьогодні вже десять разів намагалися знайти тему для розмови. І, нарешті, ми знайшли її. Шумський каже, що коли б ми мали більше таких людей, як Лискай, то наша боротьба в Сибіру була б успішнішою. Він каже, що нам треба більше офіцерів.

Я з ним не згоден. Я пояснюю, що Лискай і Ліхтенауер (що, власне, був офіцером резерву) — це виняткові випадки. Я згадую люте переслідування нашого руху в таборі для полонених, що йшло з офіцерських бараків. Я згадую фантастичні казки й загрози, за допомогою яких ці пані намагалися залякати солдатів, відволікти їх від думки вступити в інтернаціональний батальйон. Я питаю його, чи не його іркутський батальйон довгий час спеціально охороняв офіцерські бараки іркутського табору, щоб запобігти пропаганді цих панів.

Я ще раз підкреслюю, що Лискай, Ліхтенауер і три-чотири інші офіцери, що виявили себе з гарного боку, є винятковими випадками, що характеризують цих людей саме не як офіцерів, а як чесних людей, як тих поодиноких інтелігентів, що зуміли піднятися над своєю кастою. Це ті, що, впізнавши справжню тенденцію і соціальний зміст епохи, пристали до лав пролетаріату як до носія прагнення людства до звільнення. Я підкреслюю, що цим людям пощастило деякий час іти разом з революцією пролетаріату. Що могло б з ними трапитися пізніше, цього ми, на жаль, не можемо

анати й передбачати. У кожному разі, в нас було наче більше негативних, ніж позитивних прикладів.

Шумський каже, що я теж інтелігент і мушу себе й свої думки також залічити до сумнівних виняткових явищ.

— Добре,—кажу я,—це зізнання дає мені тільки користь. Воно не дратує мене, а заохочує досягти категорії безсумнівних явищ. Це було великою й вищою справою, ніж здавалося Шумському. Бо йти до пролетаріату, злитися з ним для інтелігента не значить відступитись, а навпаки, підвестись. Це, нарешті, є найвищим соціальним і людським іспитом, що його міг витримати хтось з наших.

Шумський питає, як мені здається: чи вигримає Лискай свій іспит?

— Це ми бачили з його листа,—відповідаю я.

— Дякую за такий іспит.

— Історія не питає про наші почуття й прагнення. Вона ставить нас перед вибором: або туди, або сюди. Зараз у нас є лише дві можливості: або ми сьогодні загинемо як боягузи, або як революціонери—це є для нас альтернатива.

Потому ми замовкаємо.

* * *

Наступного пообіддя ми визнаємо, що знову когось засуджено. Ця людина сидить у камері поруч нашої, і її залишили в ній і після засудження. Тільки стерли його прізвище. Я вже кілька разів дивувався дивному прізвищу цієї людини—Непомнящий. Це незнайома особа. Шумський, що, здається, знає всіх, не знав за нього нічого. Усе ж ми визнаємо від Івана, що найважчим обвинуваченням проти цієї людини є пограбування церкви, яке він ніби вчинив. У нього при арешті ніби знайшли церковні речі. Справжнього його прізвища ніхто не знав. Його звуть Непомнящий, тому що він на питання, як його прізвище, завжди каже:—Не пам'ятаю.

Випадок надзвичайно дивний. Ніхто не знав справжнього прізвища цієї людини. І цю безіменну людину незабаром розстріляють. Привід знайти не важко—„пограбування церкви“. Це є метод вишуканого поводження юстиції білих за системою Семьонова. Отже, жоден з нас не може бути певним. Мое фальшиве прізвище також не дає ніякої вигоди—на прізвища, як і на вчинки, тут не зважають. Треба зважати лише на можливість, що ці пани можуть зробити з нами все, що завгодно, і коли їм заманеться.

Потому я намагаюсь бачити справу з іншого боку. Я намагався бачити гарне в тому, що після Лискає не взято жодного інтернаціоналіста. Можливо, що це добра ознака і від нас відвернули увагу. Коли це навіть лише тимчасово, то ми все ж можемо мати з цього користь. Можливо, що

за цей час трапиться щось негадане... Я знову спіймав себе на поверненні до віри у чудо.

Раптово у віконці з'являється Ліхтенауер і запрошує нас до купання. Ні я, ні Шумський не маємо ніякого бажання до цього. Але Ліхтенауер каже:

— Не будьте ж дурнями, хлопці. Такий випадок не трапляється кожного дня. Хто зна, чи ми взагалі ще матимемо можливість викупатися.

Я кажу, що у мене наче нема чистої білизни. Ліхтенауер з готовністю пропонує мені свою, аби тільки я пішов з ним у баню. — Там цікавіше, ніж у камері, — каже він.

Я піддаюся й вирішую йти. Я хочу розглядати це як фізичну вправу. Іван відмикає, Шумський залишається в камері.

У коридорі вже стоять кілька людей з нашого поверху. Коли Іван зачиняє двері, він стиха каже мені, що вони одержали записку. Ура, тепер мій настрій знову піднісся. Огже, на волі все гаразд. Це добре.

Нас дванадцять чоловік, і ми вже готові. Ми рушаємо в супроводі двох наглядачів. Ми йдемо через бічні двері, через двір. Як приємно дихнути свіжим повітрям.

Розмовляти дорогою нам не можна. Але дивитись не заборонено. Я з насолодою дихаю свіжим повітрям і вивчаю розташування нашого відділу. Я помічаю три високі стіни, що відділяють нас від усього світу. Кожна стіна з обох боків охороняється двома постами. Перелізти через ці стіни не так легко. Пости стоять на вежах, що здіймаються високо над стінами, і це утруднює справу. У другому дворі ми йдемо повз жіночий відділ. Жінки помітили нас, кивають і кличуть нас. Це товариші в нещасті. Ми радіємо з цих вітань більше, ніж з майбутньої насолоди від купання.

Кожний з нас хотів би щось сказати.

У роздягальні — задушливе повітря й жвава метушня. Більшість уже одягається, ми, мабуть, остання партія. З усіх боків до Ліхтенауера несуться вітання. Ліхтенауерові досить важко відповісти на всі запитання й привітання. Наші супровідники спочатку намагаються заборонити розмови, але їхні спроби не мають успіху. Вони теж роздягаються, щоб купатися разом з нами. Здається, що разом з одягом вони позбуваються й свого авторитету. Нарешті вони миряться з становищем.

Ліхтенауер одночасно провадить кілька розмов. Всі вони звичайно кружляють навколо воєнного суду, слідчої комісії й інших подібних справ. Про все це розмовляють надто вільно, не почувається, що це говорять люди, яким загрожує сувора кара.

Насамперед я дивуюся невимушеності висловів і рішень. Хтось навіть голосно каже:

— Нічого, хлопці, сьогодні ми в поганому становищі, але завтра картина зміниться. Коли не ми, то інші розрахуються з цією бандою. Ще жива Червона армія.

— Правильно!—озиваються з усіх боків.

Це лякає наглядачів, і вони прохають нас заспокоїтись. Хтось з кутка каже спокійно й твердо:

— Не хвилюйтеся, тюремники! Будьте людьми з в'язнями, і коли прийде Червона армія,— а це буде незабаром,— то вона вас не зачепить.— Деякі сміються.

Ми вже роздяглись і йдемо митися. У водяній парі стоять і сидять 10—15 чоловік із великою насолодою мийуться. Ліхтенауер і я відшукуємо собі хороше місце й починаємо обробляти один одного. Це дійсно досить приємно. Хвилинами ми забуваємо, що ми у в'язниці. Ми хотіли б вилити ще кілька ополонів води на себе, але наглядачі підганяють. Нам належить бути ще в парні. Звичайно, ми йдемо й туди, хоч мені не подобається така лазня. Але це визначає ще кілька хвилин поза камерою. Тут ми також знаходимо дружину людей.

Угорі, на верхній ступеньці, де найбільш жарко, сидять п'ять чоловік. Вони, здається, обговорюють якусь серйозну справу. Помітивши Ліхтенауера, вони вітають його. Ліхтенауер відповідає на привіт, і ми сідаємо на нижній ступеньці.

Для початківця це занадто жарко. Я не можу собі навіть уявити, як ці люди вгорі витримують ще більшу жару. Ліхтенауер каже до мене:

— Це цікава справа. Ти бачив цих п'яťох угорі?

Я киваю.

— Це п'яťеро найкращих людей з Чіти. Усі комуністи й видатні робітники. Тепер вони всі п'яťеро сидять угорі, як горобці на телеграфному дроті. Це комічно.

Після хвилини мовчання він продовжує:

— Між іншим, сьогодні я одержав погану звістку. Карний злочинець, що приніс мені їжу, розповів мені, що сьогодні на цвинтарі начебто викопали сім нових могил. Це визначає, що ми йдемо вперед. Сім на один раз, уяви собі.

І знову після хвилини:

— Я це підрахував. Одного вони вже засудили,— це той бідняк, що сам не знає, за що його збираються розстріляти. П'яťеро сидять тут угорі; з тих, що лишилися, вони, безперечно, найвидатніші люди. Не вистачає сьомого.

Пауза. Потім:

— І сьомий—це я.

Я перепиняю його.

— Скажи мені, любий, з якого часу ти вступив до лав проповідників песимізму? Цього не можна було чекати від тебе. Але Ліхтенауер сміється.

— Ти останнім часом став занадто нервовим. Усе це від

того, що ти сидиш разом з Шумським... Між іншим, уяви собі, що було б з нами, коли б ми сьогодні або завтра якнебудь звільнилися звідси... Ми одразу ж поїхали б до Владивостока, а звідти далі. Як багато тепер роботи на „батьківщині“ нашим. Оце було б діло.

— Я думаю, що ми ледве мали б час для того, щоб їсти й пити. І ці тижні тут, у цьому льоху, ці кілька місяців були наче підготовчою школою. Тепер ми знаємо більше, ніж кілька тижнів тому. Останні дні цілком розкрили нам очі. Тепер ми знаємо, що визначає поняття — реакція. Раніше це було досить абстрактно.

— Абстрактно й безкровно. Тепер ми маємо досить кривавих прикладів. Варто також було б з усіх обставин, виключити ту, при якій прикінчать тебе самого.

— Ти знову починаєш,—кажу я „загрозливо“.

— Ні, ні, ні, я більш не буду. Будь ласка, не бий.

Наглядачі виганяють нас у роздягальню. Ми повинні швидко одягтись, бо зовні вже знову чекає нова партія, з іншого відділу. З цими людьми ми не повинні зустрічатися. Ми незабаром готові й рушаємо.

Знову свіже повітря, сонце, високе небо, що тепер здається вдвоє дальшим і вищим, кілька снігових хмар зовсім далеко на обрії.

— Ах, який чарівний світ! — каже Ліхтенауер.

Його слова знову наганяють сум. Досягши своїх камер, ми без слів стискуємо один одному руки й розходимось.

У камері я знаходжу гарячий чай (за це подбав Іван) якийсь пакет. Це велика радість. Навіть Шумський зворушився з цього, між іншим, сьогодні вперше.

Ми п'ємо чай, смакуємо печиво, і я розповідаю Шумському як гарно було в бані. Я передаю йому привіт жіночого відділу. Шумський спочатку не розуміє цього. Нарешті він розуміє, в чому справа, стає веселим і розповідає мені любовну пригоду з своїх юнацьких років. Його оповідання освіжає бо воно таке далеке від того, що оточує і є в середині нас.

Раптом відчиняється віконце. Ми бачимо Івана й чуємо.

— Вони забрали Ліхтенауера до воєнного суду.

Іван пішов раніш, ніж ми усвідомили зміст цих слів. Шумський скочив з місця й біжить до вікна. Я сиджу, ненавскам'янів. Мені так важко. Це не може бути... але це так. Ліхтенауер... ще за півгодини... ні, це божевілля... алеж це правда... Ніщо не допоможе... це дійсність... Ліхтенауер товариш...

— Дурниці,—каже Шумський, відриваючись від вікна,—у цей час не буває воєнного суду. Іван невірно зрозумів. Ці пани не робитимуть надурочно навіть для Ліхтенауера. Це даремна паніка, вірніше,—це допит.

Шумський бігає повз мене взад і вперед. Я хотів би мати

до його слів віру. Дійсно, до цього часу військовий суд працював лише до обіду. А тепер принаймні чотири години після обіду. Легка, але я відчуваю, що фальшива, надія. Знову це подвоєння.

Чи не було б простіше постукати в двері й спитати Івана? Безумовно. Але проходять хвилини раніш, ніж я встаю, щоб виконати це рішення.

— Що ви хочете робити? — питає Шумський.

— Точно розпитати в Івана.

— Не робіть цього. Найдовше через півгодини, коли повернеться Ліхтенауер, ми все визнаємо. Це пуста тривога. Не варто хвилюватись, краще закуримо цигарку. Розповідайте щонебудь, черга за вами.

Це зрозуміло мені і в той же час ні. Але я відчуваю, що краще якось перемогти ці хвилини.

Кінець - кінцем нам нічого іншого не лишається. Я переглядаю свої думки й шукаю теми.

Шумський все ще ходить туди й сюди по камері. Він нагадує мені:

— Я чекаю на ваше оповідання.

Я знову занурююсь у свої спогади. Я не знаходжу нічого відповідного. Значно більше спадає мені на очі — сміховісність нашого поводження. Це може привести одноразово й до сміху й до виття. Ми шукаємо теми для оповідання, а в цю саму мить вирішується доля нашого кращого товариша. Ми хочемо тікати від дійсності, що оточує його. Це справді смішно й боягузливо.

— Ні, — кажу я Шумському, — з цього зараз нічого не вийде. Я можу думати тільки про Ліхтенауера і його долю. Це найболючіше. Втікання від дійсності не дасть нам користі, і ми будемо змушені повернутись до цієї дійсності.

— Яку ми так само мало спроможні змінити, як плюнути на місяць, — каже Шумський люто. — Питання в тому, яка користь нам буде з того, що ми будемо сами себе мучити? Ніякої!

Я мовчу. Можливо, що Шумський частково правий. Безумовно, ми не можемо змінити дійсності. Але це не визначає, що ми повинні ховатись від неї.

— Отже добре, — починає Шумський знову, — тоді я вам щось розповім.

— Прошу.

Шумський розповідає, я слухаю й нічого не чую. Я наполовину усвідомлюю, що мова йде про якусь любовну історію. Здається, Шумський сьогодні має натхнення. Але моя увага хитається туди й сюди. Найчастіш я прислухаюсь до того, що діється в коридорі. До кожного шарудіння назовні я прислухаюсь уважніше, ніж до слів Шумського, що, між іншим, досить вимушені й надумані. Я механічно киваю його

словам. Тоді я згадую звістку Івана про доставлену записку. Чи товариші вживуть якихось рішучих заходів? Потім я знову повертаюсь до Ліхтенауера. Що трапилось? Чому він не йде? Що з ним? Але я знаю, що трапилось. Я знову прислухаюсь до оповідання Шумського... Ах, як усе це відповідає одне одному! Можливо, що так виглядає кожна так звана трагедія, коли її не розглядати однобічно.

Нарешті якесь шарудіння, наче відкрили великі вхідні двері. Це ж чуються кроки. Нарешті Іван відчиняє двері однієї камери. Це мусить бути він. Що тепер? Це вирує й стукотить у мозку, знищуючи останній спокій.

Я зіскакую й одним стрибком сягаю до дверей. Шумський обриває своє оповідання й підходить до мене. Ми стоїмо, як прикуті, й чекаємо. Ніякий шелест не минає нас. Ми трусимось, ми свердлимо нашими поглядами залізні двері. Зараз для нас нема більше часу, є лише нечуване напруження.

Кроки наближаються — це Іван. Відчиняється віконце. Іван простягає нам записку. Я схоплюю її, й ми читаємо:

„Товариші! Присуд такий: розстріл за двадцять чотири години. Підстава — шпiон німецького генерального штабу. Ми тепер такі далекі один від одного. Я хотів би вас бачити в останній раз — раніш, ніж зміниться Іван. Л“.

— Неможливо, — кричить Шумський і беззвучно після паузи додає: — все ж список вступив у дію. Ці падлюки!

Він пожадливо виймає цигарку. Через мить я помічаю, що я все ще сиджу біля стола й тримаю в руках записку.

Тоді перед моїми очима наче опускається якась завіса, голова стає важкою. Я почуваю своїм лобом залізну дошку стола: вона холодна й вогка. Крізь завісу я чую слова Шумського:

— Візьміть себе в руки, Твардовський. Давайте поговоримо з Іваном. Ми повинні ще раз побачити Ліхтенауера.

Я збираюся з силами, ми йдемо до дверей і стукаємо. Іван підходить, і ми пояснюємо йому, чого нам треба. Іван якимсь чудним голосом каже:

— Ви будете зараз мити коридор.

Ця думка спочатку незрозуміла. Але наступної хвилини я усвідомлюю, що це єдина можливість ще раз побачити Ліхтенауера.

Коли двері відчиняються, я готовий. З перших моїх кроків я почуваю, що не зовсім твердо тримаюся на ногах. Я беру себе в руки.

З миття нічого не виходить. Я маю лише одну думку в голові: якомога скоріше побачити Ліхтенауера. Іван знає це. Він іде до вхідних дверей, замикає їх і виймає ключ, відмикає камеру Ліхтенауера й повертається до вхідних дверей. Він знову засовує ключ у головні двері й дає нам знак.

Ліхтенауер чекає нас на порозі. Я входжу перший. Ми довго стискуємо один одному руки. Я дрижу й соромлюся. Не можу стримати сліз. Але Ліхтенауер стоїть спокійно, наче прикутий. Його руки міцно обіймають мене.

— Заспокойся,— каже він твердо,— це мусило статися.

Поки я намагаюся заспокоїтись, входить Шумський. Ліхтенауер каже бадьоро:

— Так, головком, у Чіті ми цього собі не уявляли. Дивно, як швидко можна знищити людину.

— Це ще не так швидко,— кидаю я.

— Звичайно, ні. Білогвардійці все ж приємні люди. Вони дали мені 24 години для касації. Це ж надто чудово, чи не правда?

— Ти мусиш одразу ж подати оскарження,— каже Шумський.

— Немає ніякої рації. Ви побачите, що мене ще сьогодні вивьмуть з цього ящика на обробку.

— Дурниці, Ліхтенауер,— кажу я,— 24 години є 24 години.

— Сумніваюсь, щоб білогвардійці додержували цього. Вони поспішають розправитися зі мною.

— Це не так,— каже Шумський,— Лискай сидів три дні після присуду.

— Так, Лискай... Але, дітки, тут я маю ще кілька речей, які я хочу вам віддати. На ці останні кілька годин вони мені вже непотрібні. Отже це кілька світерів, трохи білизни, кілька коробок цигарок та інше. Тут все наготовлено. Заберіть усе одразу, бо це, здається, остання можливість.

— Ми не хочемо брати речей, ми не віримо в цей кінець.

— Добре, я вам це надішлю,— упевнено каже Ліхтенауер,— але цигарки заберіть одразу, як останню згадку. Зробіть мені приємність.

Ми беремо цигарки. Зовні кашляє Іван.

— Ми ще побачимось, Ліхтенауер,— кажу я досить непевним голосом.

— Безумовно, коли є „другий світ“ і коли ми обидва будемо там такими самими, як тут, а це принаймні досить сумнівна річ.

— Бувай здоровий,— додає він,— і не хвилюйся. Ти вирвешся звідси.

Він тисне Шумському руку. Потім оглядає його, сміється, міцно притискує його до стіни й каже до мене:

— Головком буде наступний після мене, він уже стоїть біля стінки.

І він сміється з Шумського, що, вирвавшись, перелякано каже:

— Чоловіче, не будь божевільним.

Ми йдемо до дверей. Ліхтенауер ступає за нами. Його голос спокійний і твердий.

— Бувайте здорові, хлопці! Не робіть мені сорому! Згадайте іноді мене! Вітайте всіх товаришів!

І до мене:

— Зараз я напишу кілька листів, також і Анні. Бідна дівчина тепер нічого не може зробити для мене. Я прошу тебе, коли ти звільнишся, допоможи їй. Я ще надішлю тобі листа для неї.

Я без слів киваю головою. Ми вийшли. Приходить Іван, відкриває нашу камеру й зачинає камеру Ліхтенауера. За миття ми зовсім забули... Тепер ніщо не має значення.

* * *

У цю ніч ми вдвох викурили майже сто цигарок. Ми сами не знаємо, як це було можливо. Всю ніч ми не зводили очей. Ми розповіли один одному тисячу речей, щоб позбутися величезного тягару, що пригнічував нас. Всупереч цьому наші думки були біля нього... Біля ранку ми, здається, на кілька хвилин заснули. Досить було легенького стукоту у віконце, щоб змусити нас одразу скочити на ноги.

Ми бачимо обличчя Івана, воно в сльозах. Три судорожні слова:

— Ліхтенауера більше нема.

Це все. Це кінець. Це найгірше з того, що ми тут до цього узнали. Наше життя надто коротке, щоб ще раз таке пережити... Хто може повірити, що зараз Ліхтенауера більше нема?..

Ми тебе ніколи не забудемо, друже Ліхтенауер! І коли ми переживемо тебе лише на кілька днів, то знайдуться інші, що згадають за тебе підчас вирішальної боротьби й нашої перемоги в усьому світі. Ти був одним з багатьох, що лягли на суворому шляху до мети, і ти був з тієї меншості, що завжди йшла попереду. Ми завжди будемо почувати твою відсутність. Навіть тоді, коли наші ряди будуть повні... Ще кілька днів тому ти сам казав, що ми є частиною героїчної історії, а сьогодні ти сам є величним героєм цієї історії.. Ми тебе ніколи не забудемо, друже Ліхтенауер. Твоє ім'я буде грімти у звуках фанфар нашої світової перемоги. Ти будеш жити в думках тих, що підуть нашими шляхами в усіх частинах світу, як справжній революційний герой.

Після обіду ми узнаємо подробиці. Іван на сьогодні поминався зміною з другим наглядачем і прийшов о шостій вранці. Він розповідає нам те, що знає.

— Їх забрали на світанку козаки. Ліхтенауера й Непомнячого, що сидів поруч. У канцелярії їх наголо роздягли і розподілили їх одяг між собою. Козаки пограбували також ті речі, що були в камері Ліхтенауера. Один з козаків помітив у Ліхтенауера в роті три золоті зуби. Вони вибили

і йому... Золото... Вони потягли їх до цвинтаря на страту години.

Наступного дня ми взнали, що жінка Ліхтенауера через кілька годин після страти з'явилася до в'язниці з наказом від начальника штабу не страчувати Ліхтенауера до дальшого розпорядження. Начальник в'язниці висловив своє співчуття.— Ліхтенауера помилково взяли з камери. Це, дійсно, варта жалю справа, але винуватити можна лише козаків... Що можна було з ними зробити?

Лист Ліхтенауера до матері, що його передав мені Іван, ми вивчив на пам'ять, щоб мати можливість переписати його, коли пощастить вийти звідси, а цей лист треба буде залишити тут. У цьому листі, написаному за кілька годин перед смертю, людина знайшла в собі силу обережно й прикрашено сповістити за цю подію свою матір... Він здогадувався, що вона ніколи не зможе співчувати його ідеям, і в першій половині листа він майже готовий просити вибачення за свою смерть. Але далі він бере себе в руки, й тон його листа змінюється. Він стає агітатором за ту справу, за яку він віддає своє життя. Він змушує свою стару матір дивитись на світ його очима. Він каже їй ще раз іншими словами, що справа, за яку він вмирає, є найбільш велична справа, на яку людина може віддати своє життя.— „Моя смерть може показатися смішною через обставини, що її супроводять. Уже завтра перемога буде нашою—на Заході й на Сході. Мені болісно передчасно піти з лав, але мені не жалко вмерти за справу комунізму, за справу трудящого людства“.

* * *

Ці два дні проминули, як у покійницькій. Кожний з нас знав, що незабаром може прийти його черга. Кожний з нас готувався до цього, кожний згадував минуле. Попереду була лише одна подія, яка була невимовно жахлива. У перспективі це була пустота, що не могла викликати ніяких почуттів, але останній відтинок шляху видавався настільки болючим, що змушував мимоволі здригатись.

Останніми двома днями я розглядав свій власний стан, але згадки про Ліхтенауера поверталися й лягали тягарем. З того часу, як я з Шумським розшифрували зміст загадкового списку і ми зрозуміли його призначення, я більше не мав надій на добрий кінець. Усе знову приходило питання, коли прийде черга до тебе? Приклад Ліхтенауера показав, які безнадійні були всі спроби допомогти звільненню з волі. Біла потвора міцно тримала нас у своїх кігтях. Нас могла врятувати лише сила. Але звідки вона може прийти? Хто мусить її прикласти?

З Іваном я розмовляв і впевнився, що з його боку не

можна чекати на рішучі дії. Я знав, що Іван ризикував і ще буде ризикувати до певного ступеня. При цій розмові ствердилися слова Ліхтенауера, що Іван не здатний до дій, зв'язаних з особистою небезпекою. Крім цього, Іван дав мені зрозуміти, що він цілком самотній і що крім своєї родини він ні в місті, ні у в'язниці не має жодної людини, що їй він міг би звіритись. Я спитав у нього, чи він місцевий? З деякою таємністю він повідомив мене, що він нещодавно переїхав сюди з Черемхова. Нагадування за Черемхово досить, щоб я згадав за Черемхівський робітничий батальйон, що був однією з кращих військових частин... Іван сказав мені ще, що коли б він не був у такому скрутному стані, він і хвилини не лишився б тут надалі. Режим у в'язниці з дня на день стає реакційнішим, і адміністрація майже не розрізняє в'язнів від наглядачів. Проте він придумав вихід і, коли йому пощастить у цій справі, то він, можливо, залишиться тут на довгий час.

Отже Іван був неначе нашою останньою надією в цьому льосі. Мені одразу стало ясним і зрозумілим усе його поводження з нами. Моя заява про надіслання на роботу, як і треба було сподіватися, неначе в воді потонула. Проте надіслання на роботу навряд чи мало тепер сенс, бо товариші на волі, здається, більше не покладали на це надії. Вони ж не написали мені жодного слова з того разу. У моїй справі залишаються ще два пункти — це кузен Шури й штаб армії. Думка за першого, що в свій час виникла у мене й Наді, здавалося, цілком ствердилася. Коли б він дійсно хотів звільнити, то він, безумовно, міг би це зробити завдяки своєму положенню. Але він обмежився формальною спробою і, коли вона не вдалася, то більше не заходжувався ніяк. Він мав тепер важливу підставу до цього, а саме те, що мене хтось зрадив. Для мене все ще було питанням, чи це дійсно було так. При цьому я боявся, що та єдина людина, яка могла б дати мені про це відомості, сиділа зі мною в одній камері. Але як мені спитати в нього про це, щоб не наштовхнутись на нічого не варту відповідь?!

Щодо штабу, то там, здається, задовольнилися тим, що без єдиного допиту занесли мене до списку кандидатів на смерть. Це, можливо, не було безпосереднім наміром майора, бо він, безумовно, бажав узнати все, що можливо, від мене. Я не міг собі уявити іншої причини для такого поводження зі мною. Отже, або про мене забули, що усуває можливість страти, або „помилково“ занесли до списків. Напевно і з усього цього виходило одне й те ж саме: піти слідом за Ліхтенауером і Лискаєм. Ліхтенауер не мав ніякого уявлення за цей список, коли в свої останні години пророкував мені звільнення, а Шумському смерть. Він судив по зовнішніх ознаках і помилився через свою прихильність до мене. У

тому, що він хотів сказати правду, я ніяк не сумнівався.

Отже стан був знову ясным. Але до цієї ясності примішувалися два нові моменти. Перше—це був свідомий контроль над собою й подавлення всякої облудної надії, друге—рішучість мужньо й твердо піти назустріч неминучому. Я, нарешті, зрозумів, що правильна оцінка власного становища є необхідною для правильної оцінки загального становища. Для пояснення загального стану я, здається, мав усі потрібні нитки в руках. Я сказав собі, що суттю нашого стану є те, що прагнуть зробити з нами білогвардійці. Досить було б згадати всіх забитих до цього товаришів, щоб ясно побачити, що білогвардійці не ставлять собі завдання зберегти будьяку справедливість навіть в її заяложеному буржуазному розумінні. Вони скоріше схильні, як це вірно в дивачив Шумський, втопити революцію в крові. Білі залічували до революціонерів усіх тих, хто не стояв на боці реакції, усіх, хто підпадав навіть під найменшу підозру. Чи випадок з Непомнящим не був досить значним прикладом?

Але не тільки це. Потвора покуштувала крові й захотіла ще більше її. За це говорив список кандидатів на смерть, що тепер був остаточно розшифрований. За це говорила кожна страта, жорстокість, з якою поводитися з Ліхтенауером перед його стратою. Ми ще не знали точно, як відбулася страта, але Шумський розмовляв у місті з свідками таких вбивств, і вони запевняли його, що при цьому не застосовується ані куль, ані мотуззя. Лише козацькі шаблі. Ми вже знали в часів фронтової боротьби з білогвардійськими ордами, що це означає. І тепер було гірко згадувати, що ми свого часу в наших госпіталях поводитися з полоненими козаками, як з нашими людьми. Уся світова біла преса кричала, що ми варвари, які не знають законів цивілізації. Що пише ця преса тепер? Можливо, вона пише, що білі й чехи виконують справедливість у в'язницях Сибіру і поза ними. А інтервенційні загони союзників, що з них ллється „людяність“, „справедливість“ та „цивілізація“, допомагають їм у цьому. Як застосовуються ці ознаки буржуазної думки в практиці сибірської інтервенції, про це історія покищо замовчує. Але лише до певного часу. Колись вона сама розповість, коли навіть багато з нас до того замовкне.

* * *

Три „кандидатські“ камери—так їх назвав Шумський—напроти нас учора заповнені й сьогодні ще зайняті. Ствердилось пророкування Ліхтенауера,—це ті п'ятеро комуністів, що сиділи тоді вкупі в бані. Ми переслали їм через Івана кілька коробок цигарок і наш інтернаціональний братерський привіт. Іван розповів, що вони дуже зраділи цьому. Вони переслали нам записку, в якій було написано:

„Дорогі товариші! В останні години нашого існування ви згадали за нас і поділилися з нами своїм останнім. Цигарки, що ви їх нам надіслали, є звичайно „значною дрібничкою“, що полегшує нам ці кілька годин. Але головне в тому, що їх прислали нам ви — інтернаціоналісти. Так перед кінцем ми ще раз переживаємо наш тісний зв'язок. Він виникнув у нашій спільній боротьбі на полях Сибіру й виявляється зараз, підчас нашого несприятливого стану, коли система білих тимчасово тріумфує над нами. Бувайте здорові, товариші, і не забувайте того, що освітлює нам ще останні години, не забувайте нашої бойової спільки, нашої спільної справи — звільнення світового пролетаріату. Ми від усього серця бажаємо вам мати можливість ще раз взяти активну участь у боротьбі за це звільнення, продовжувати справу, за яку ми пліч-о-пліч боролися. Живіть і боріться за світову революцію!..“

З глибоким зворушенням прочитали ми цей лист. Цього разу я не соромився, коли у мене стояли на очах сльози. Як багато в одну мить проминуло перед моїми очима, як багато пережитого одразу ожило, щоб зникнути при думці за майбутнє, за загрозове й близьке... Ваш заклик до боротьби посів тверде місце в наших серцях, товариші. Це справжній більшовицький заклик. І як невимовно важко бути змушеним сумніватись, чи зможемо ми слідувати цьому закликові, бо незабаром нам доведеться послідувати за вами туди, де немає ніякої боротьби...

Іван приніс нам сьогодні з міста дві коробки цигарок і розповів при цьому, що кожного разу стає складніше щонебудь проносити. Їх, наглядачів, пильно обшукують при вході й виході. Його щастя, що старший наглядач — його старий знайомий і завжди дивиться на нього крізь пальці. Але за пронесення чогонебудь у в'язницю загрожує смертна кара. Між іншим, вимогою сьомоновського воєнного суду тимчасово заборонено відвідування й передачі.

Цього повідомлення ми чекали з дня на день. Це визначає й останні дні провести з порожнім і буркотливим шлунком.

— Ця наволоч, — каже Шумський, — певно позаздрила на ті крихти, що ми їх одержуємо з волі. Крім того, їм здається не гідним, щоб кандидат на смерть — більшовик або маляр — мав людські харчі. Можливо, що вони посадять нас на хліб і воду, щоб збережені кошти витратити на морфій, кокаїн, пияцтво й повій...

З дня смерті Ліхтенауера Шумський став занадто лютим. Він мало розмовляє, а коли розкриває рота, то це, певно, для якогось прокльону. Цілий день він тиняється по камері. Він помітно схуд, колір його обличчя став жовтим. Іноді він лається, що нічого не бачить і не зможе побачити тих мерзотників, які будуть його кінчати.

Він тільки раз голосно згадав за Ліхтенауера. Це було вчора, коли в камеру напроти нашої привели цих п'ятьох товаришів. Він сказав:

— Усе ж Ліхтенауер помилився, я — не наступний.

• Я не хотів його розчаровувати й не сказав йому, що

Ліхтенауер мав цих п'ятьох на увазі. Це було б зайвим, бо швидше Шумський промовив сам:

— Байдуже. За кожним розстріляним починається нова черга, і тут завжди можна стати наступним. Але, кінець-кінцем, чим раніш, тим краще. Це вичікування забирає останні нерви...

Цього ж вечора я вдруге переживаю сцену забирання на страту. Цього разу це починається торохкотінням чобіт, неначе в коридорі зібрався цілий взвод солдатів, і це кінчається точно так само, як того разу...

Те, що першого ж, хто крикнув: „живіть здорові, товариші!“, одразу було кинуто на підлогу, не завадило другому крикнути те саме, як і третьому, четвертому й п'ятому. Коли й останній упав додолу, залунала багатоголоса відповідь з верхніх поверхів...

Тоді їх потягли, і все знову затихло.

Шумський уперше пережив таку сцену, і вона його немало схвилювала, так само, як першого разу мене. Він утік у куток камери й довго стояв там з побілілим, як стінка, обличчям, трясучись усім тілом. Потім він повернувся до столу, щоб викурити цигарку. Він виглядав постарілим. Ми довго мовчали. Мені стало ясно, що смерть не така легка, як я це собі намагався уявити в ці два дні...

Ми знову мало спали цієї ночі. Цей випадок наче розпорушив замкненість Шумського, і він знову став балакучим. Його наче підштовхувала потреба показати мені й собі самому, що він ще живе, ще існує й може почувати й чути. До цього, мабуть, приєднувалося бажання ще раз переглянути свій життєвий шлях.

І сталося так, що він виклав переді мною своєрідну генеральну сповідь, що розповіла б за все його життя до того часу, коли він став інтернаціоналістом.

Це була звичайна доля, коли не приймати до уваги останнього розділу — в'язниці й діяльності інтернаціоналіста. Злиденна юність у родині якогось урядовця, прагнення батьків зробити з свого єдиного сина „людину“. Початкова школа, середня школа, потім не стало коштів для дальшого вчення. Убога практика в якомусь провінціальному банку, банальні любовні пригоди, порожній шлунок при зовнішній „порядності“ в одязі, тисячі нездійснених прагнень і бажань.

Потім „велика війна“, мимовільне підкорення уніформі німецької військової потвори, фронтовий жах, полон і нарешті розуміння справжнього стану. Піднесення до інтернаціонального руху й сприймання революції як ангела спасіння для свого вимогливого „я“. Занепад руху як розрахунок з „соціалістичними“ снами, і, нарешті, песимістична перспектива власної долі у в'язниці, як перспектива загальної долі революції. Спереду нема нічого, крім смерті й відсутності надії

на остаточне звільнення людства від ярма проклятого класового ладу. Але в минулому теж нема нічого, крім повсякчасних нестач, бідності й важкої праці на користь тих, що мають повні гаманці. Звичайне дрібнобуржуазне життя з винятковим „героїчним кінцем“.

* * *

Сьогодні у нас знову спокій після бурі. Цей стан влучно схарактеризував Шумський, простоявши деякий час біля віконця.

Це однаково жахливо: коли ці два льохи напроти порожні, як і тоді, коли вони повні. Коли б це все було вже позаду.

Це болюча річ. Це чекання гірше за все. Коли вони ще сьогодні візьмуть мене, то я виявлю себе людиною. Але це чекання може знову зробити гнилим. З чеканням повертаються надії, і раніш, ніж ти оглянешся, вони охоплюють тебе й знову поженуть до фальшивої мети.

Години знову стають довгими. Шумський висловлює думку, що тепер я міг би розповісти свою автобіографію. Я вже сам думав про це, і це не видається мені важким.

Я беру зразком життя Шумського. Я підкреслюю однакове й наголошую на різному. Дійсно, моє дитинство й юність мало чим відрізняються від його. Мої батьки також добре ставилися до мене, також вони були бідні люди, батько — дрібний службовець, мати — з села.

Вони також прагнули зробити з мене „людину“, бо капіталістичне буття обмежувало їх. Вони перебільшували мої здатності і „таланти“ замість того, щоб допомогти їхньому розвитку. Потім вони передчасно вмерли, і я залишився на землі сам, великою загадкою для самого себе. Почалася боротьба, що хоч і була спрямована на прояснення, але велась за право існування в цьому суспільстві. Ще до цього мрійні шкільні роки, середня школа, різні відкриття й визнання на цьому шляху.

Потім чужі краї, чужі люди, боротьба за найпотрібніше, голод на знання й науки, знову студентська лава, потім війна і полон. Погляди зміцнились, свідомість загартувалась, виникли філософські формулювання. З натхненням сприйняв революцію й приєднався до інтернаціонального руху з своєю рідною неогуманістичною теорією.

Як я став інтернаціоналістом? Тепер, перед кінцем, це не повинно бути таємницею... Тут звичайно більш винний випадок, ніж я. Цей випадок трапився у військовому госпіталі Березовки. Госпіталь був надміру переповнений, а поїзди з фронту привозили все нових хворих і ранених. Фронт підступав усе ближче. Медичний персонал, що був білим не тільки зовні, але і всередині, день - у - день вказував на свою

„позапартійність“ і зменшувався в числі. Становище ставало все загрозливіше, все більшало число червоногвардійців та інтернаціоналістів, які потребували допомоги...

Правда, до цього часу я симпатизував революції, але тримався від руху далеко. Я також був одним з обережних. Можливо також, що я залишився в стороні тому, що ніхто не запропонував мені взяти участь у спільній боротьбі. Мене вважали „замріяним рицарем“, і я, безумовно, був ним... Я скорився першій же вимозі виконувати обов'язки фельдшера у госпіталі, де була жахлива нестача медичного персоналу. Практичним мотивом до цього була потреба глибше побачити становище. Теоретичним мотивом була моя гуманістична теорія, що була вже досить закінчена й казала, що порятунок від катастрофи є в іншому, перетвореному світі, що рятунок людства, яке страждає, залежить від таких людей, які для полегшення страждання людства зможуть принести себе в жертву. Тепер те, що я видумав цю теорію, коли мої товариші щодня приносили нові жертви, здається мені смішним. Я пішов у госпіталь і став фельдшером.

Відтоді я був забезпечений заняттям на цілий день. Я мусив працювати вісімнадцять годин на день. Ті білогвардійські лікарі й фельдшери, що залишилися, не соромились нав'язати мені подвійну й потрійну норму роботи. Але я почував себе добре й працював із справжньою самовідданістю. Можливо, я хотів виправдати свою теорію, але скоріше тому, що я вперше за три роки знайшов собі заняття, реальний зміст якого був мені цілком ясний. Коли становище на фронті (як і в госпіталі) стало надто критичним, з Іркутська прибули дві сестри. Ці сестри, в протилежність іншим, не називали себе позапартійними. (Ці сестри були Надя й Шура, командировані Центросибіром. Про це я не кажу Шумському нічого). Одна з них (Шура) була призначена до мене і з перших же годин зуміла добре впоратися з роботою. Ми навіть одне одного підохочували своєю пожадливістю до праці. Ми розмовляли підчас вільних годин нашої спільної нічної роботи. Це було початком важкої справи, сестра так само володіла німецькою мовою, як я російською. Та все ж ми робили величезні кроки вперед. На допомогу прийшли словники й велике прагнення до вчення. Незабаром між нами виникли політичні дискусії.

Ця сестра була якоюсь дивною урвиголовою. Мені було надзвичайно важко роз'яснити їй мою „неогуманістичну теорію“. Це було, поперше, тому, що мій запас слів був надто обмежений і в розмові я кожного разу почував себе як гарячий кінь у натягнутій вузді. Подруге, тому, що ця теорія не викликала з її боку сподіваного ентузіазму. Я потрапив у стан захисту й нарешті був змушений більше слухати, ніж розмовляти. Це зайшло так далеко, що ми спере-

чалися всі наші вільні години. Що мене особливо дивувало і привертало мою увагу, це те, що критика моєї теорії, хоч вона була гостра, ніколи не змушувала мене червоніти. Навпаки, я одержав тверде вражіння, що зі мною поводитися як з людиною, що з нею, правда, не можна погоджуватися, бо її погляди помилкові, але цінять і вважають стиглою для кращих поглядів.

У наслідок цих диспутів (а події на фронті і навколо нас давали величезний матеріал проти моєї теорії) я прийшов до погляду, що не можна зменшити страждання людства і зробити цей світ кращим без упертої кривавої боротьби.

Це було теоретичним результатом. Практичним слідством було те, що коли чехи обійшли Байкал і наближались до нас, я поїхав разом з цими сестрами й ще одною особою до Сретенська. Ми мусили приготувати до евакуації з Сретенська госпіталь ранених червоноармійців і інтернаціоналістів (я знову замовчую те, що я, Шура, Надя й „доктор“ складали комісію по евакуації Центросибіру).

Вирішальний крок було практично здійснено. Коли став безнадійним, я відступив разом з червоними. Я вступив до їхніх лав, став їхнім. Настали бурхливі дні й ночі. Я пережив увесь жах нашого відступу. Я власними очима бачив громадянську боротьбу, відчував її на власному тілі. Зі зброєю в руках я був повинен силувати білогвардійців у лікарських або фельдшерських халатах виконувати свої обов'язки... Ця практика дала мені необхідний гарт і знищила непотрібні уламки моєї неогуманістичної теорії. Основний задум своєї теорії—допомогу страждаючому людству—я здійснював негаданим засобом. Я став інтернаціоналістом, змушеним при виконанні своїх обов'язків допомоги ближньому завжди мати в кишені браунінг.

Сретенськ, бурхлива, пригодницька евакуація, чотирнадцять днів переховування тут у місті, тижні у в'язниці—всі ці події остаточно зробили мене людиною, що не жалкує за своєю діяльністю інтернаціоналіста. Я прийшов до гіркого зізнання, що я надто мало зробив для нашої справи і відігравав за надто незначну роль. Романтичне уявлення про смерть я не міг тепер сприймати інакше, як іронічне сміховисько.

Але рух іде далі й поширюється по той бік кордону. Трудящий народ в упертій класовій боротьбі звільнить світ,—в цьому не може бути ніякого сумніву. Можливо, що ми недосить рішуче й уперто боролись, але це не може впливати на рух, не може його принижувати та й не зможе цього зробити.

Наприкінці мого оповідання Шумський каже:

— Так кожний приходить до щастя своїм шляхом. Але для нас обох сьогодні однаково, чи переможний чи програний рух, революція чи реакція. Ми тут у пастці, де ніякий біс

нам не допоможе... У кожному разі я б з більшою охотою був би зараз у будьякому жалюгідному, глухому кутку Німеччини, ніж тут. Там можна було б весело порозмовляти за цю справу.

Я суперечу. Але Шумський не пристає ні на які суперечки. Він знову тиняється по камері й мовчить.

Незабаром приносять обід. Потім з'являється Іван. Він вітає нас і знову зникає. Через мить він вертається й питає, чи маємо бажання мити коридор. Шумський відмовляється, він сіг і заплющив очі.

Я теж хочу відмовитися, коли помічаю, що Іван підморгує мені. Я вирішую йти на роботу, хоч навіть думка про роботу в того часу, як нема Ліхтенауера, викликає в мені неприємні переживання.

Іван відчиняє двері й випускає мене. Я напружено чекаю, що буде далі. Іван іде зі мною до умивальні, щоб дати мені мітлу. Там він похапцем сунув мені в руку маленький пакет і тихо каже:

— Не кажи про нього Шумському.

Звичайно, я одразу ж досліджую зміст посилки. Спочатку я помічаю записку. Вона написана рукою Шури.

„Нас уп'єрто переслідують по п'ятах. Мусимо тимчасово залишити місто. Надіслане використай при потребі. У синьому пакеті ціанкалі. Бувай здоров, сподіваюсь, що ми ще побачимось. „Доктор“ учора виїхав до Владивостока, він вітає тебе“.

Крім синього пакетика, я знаходжу також маленький гострий напильник. Його призначення ясне. Я поспішно ховаю ці речі, беру мітлу й рушаю в коридор.

У мені щось знову обірвалося — те, що до цього було заховане всередині. У голові знову наче обертання крил вітряка. Такий самий стан речей і на волі. Ні, побачення з Шурою, здається, є утопія. Синій пакетик — ближче й реальніше...

* * *

Наступного дня в нашій камері стало зовсім світло. Ми відчуваємо й бачимо, що це перший сніг. Підіймаються тисячі спогадів. Був колись час, коли це було радісною подією, з якою був пов'язаний веселий період життя, дитинство. Потім був час, коли сніг приносив великі страждання — це було на фронті, на Карпатах. А тепер настав час, коли це нам однаково. Чи в камері тепер світло, чи ні, чи назовні пухнастий сніг, чи великі калюжі — це нам тепер байдуже.

Раптом відчиняються двері. Зовні стоїть старший наглядач і каже:

— Шумський, збери свої речі, приготуйся.

Двері причиняються, наглядач іде далі.

Шумський зблід. Він припинив своє ходіння і стоїть, не знаючи, що йому робити. Він дивиться на мене, і в його очах я читаю жах. „Отже, все ж таки наступний?“

Шумський похмуро робить крок до нар. Потім обертається й хоче схопити цигарки. Він роздумує, і його рука падає, його обличчя здригається, коліна згинаються, і він важко опускається на нари.

Він знову дивиться на мене — його погляд безпорадний страждальний. Він розгублено проводить рукою по своєму вбогому волоссю. Потім раптово підскакує до вікна.

— Я не йду, — кричить він збуджено, — я не хочу. Робіть, що знаєте.

Він вчеплюється руками за пічку в кутку. Ця безпорадність — найгірше, — думаю я. Тоді я уявляю собі, що буде, коли повернеться наглядач. Що буде тоді?

Я кажу Шумському, не знаючи вірно, що я кажу:

— Шумський, візьміть себе в руки. Згадайте за Ліхтенауера.

Шумський, здається, не чує. Його голова схилилася на пічку. Я підходжу до нього й кладу руку на його плечі... У дверях з'являється наглядач.

— Шумський, — каже він, — скоріше!

Шумський підводиться, відривається від пічки і йде до дверей. Я роблю кілька кроків за ним. Біля дверей він притискується до мене, обіймає мене, цілує й каже зворушеним голосом.

— Бувай здоров, Твардовський! Ти був мені найкращим товаришем — останнім. Бувай здоров!

Потім він виходить з опущеною головою. Речей він не має ніяких...

„Що тепер, — думаю я схвильовано, — що тепер? І чому нас забирають по одному — одного за другим? Було б значно легше пройти цей останній шлях удвох... Бідний Шумський. Для нього це вдвоє важко. Він уже завоював волю, а тепер це. Криваві білі собаки, коли вони потребували його допомоги користалися нею, а тепер віддають йому шану... Воєнний суд і козацькі шаблі... Усе ж таки я почуваю полегшення. Цього разу я ще лишився.

Тоді двері відчиняються. Це знову старший наглядач.

— Твардовський, бери свої речі!

Це проймає мене зверху донизу, десь усередині стискується у твердий згусток. Вмить я остовпів. Тоді я механічно йду до своїх речей, розгублено беру рушник, довго шукаю чогось не знаючи, чого саме, нарешті, хапаю мило. — Це завдяки Шумському? — мелькнуло в моїй голові. Краще тепер одразу, ніж чекати ще. Я беру білизну й раптом згадую за цигарки. Їх треба взяти... Чи можна курити в воєнному суді? Я упевняюсь, що мій синій пакетик у належному місці.

Наглядач у дверях підганяє — скоріш, скоріш.

Я збираю всі свої сили й виходжу. — „Добре, що не треба ні з ким прощатись“ — думаю я полегшено. Я вже в коридорі.

У коридорі поблизу дверей я помічаю якусь групу. Тут приблизно десять чоловік. „Вони прогресують“, — думаю я. Проте це тепер однаково. Я підходжу до цих людей і бачу, що всі вони інтернаціоналісти. Два-три знайомі обличчя, непомітні знаки.

Старший наглядач ставить нас по двоє. Я помічаю присутність ще двох наглядачів. Власне, слаба охорона. Жаль, що при цьому немає Івана. Я потрапляю в пару з Шумським. Ми йдемо поруч, замикаючи колону.

Двері відчиняються, і ми виходимо. Я добре знаю цю дорогу, хоча пройшов нею тільки три рази. Зараз ми прийдемо у двір... Але я помилився. Колона повертає ліворуч і підіймається сходами. Куди ведуть вони?

Я дивлюся на Шумського. В його очах я читаю те саме читання.

— Можливо, що военний суд засідає для зручності тут, — кажу я півголосом.

Шумський киває. Ми йдемо вздовж коридору. Праворуч і ліворуч камери. Це ті льохи, що ховають по 60—70 чоловік у кожній, як розповідав колись Шумський.

Звідти чути голоси, сміх, сперечання. Мені одразу стає легше на душі.

Перші зупиняються. Відкривають якусь камеру. Ми заходимо. Гниле повітря вдаряє нам назустріч. Багато облич, багато очей. Виникає нестримна радість. Це все наші люди — це інтернаціоналісти.

Двері за нами вже замкнені. Ми здивовано й зраділо обдивляємось навкруги. Нам простягають руки, вони стискають наші. Нас обіймають старі приятелі, товариші по боротьбі. Починаються жваві розпити...

Нас чекали вже кілька днів. У цій камері знали, що нас усіх сконцентрують. Тепер ми всі вкупі. Ми полегшено дихаємо. Ми живемо. Отже цього разу викрутилися. І тепер усе легше переносити. Тепер ми вкупі, як колись, єдина маса...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

У камері мало згоди. Перше вражіння, що тут панують дві течії. Це вражіння все більше стверджується. Нечуваний тиск, що тяжить над усіма, перший наступ реакції на цю організаційно більше не зв'язану масу роз'єднав її. Більшості могло здатися, що тепер, шукаючи виходу з становища, можна розраховувати лише на себе.

Звичайно, що наше повідомлення про страту знайомих і дорогих товаришів не поліпшило настрою. Тягар став відчутно сильнішим. Але і в нас, у тих, що прийшли з одино-

чок, було відібрано тиху ілюзію. Виявилось, що тих, хто сидів у загальних камерах, білі знищували так само, як і „небезпечних осіб“ з одиночок. За кілька днів перед цим вони забрали з різних камер двадцять інтернаціоналістів, і з того часу цих людей більше не бачили.

Один з карних злочинців, що приносять їжу, розповів, що їх начебто всіх стратили.

Радість, з якою нас тут зустріли, швидко зникла. Оптимісти спочатку використали наше з'єднання для ствердження своєї теорії і раділи з цього. Їхня радість розійшлася на всю камеру. Ця теорія полягала в тому, що незабаром має бути концентрація всіх воєннополонених і звільнення їх. Думка відносно концентрації ствердилася нашим прибуттям, щождо загального звільнення, то оптимісти казали, що й воно станеться незабаром. Але ще увечері того дня, коли вони святкували свій тріумф, ми узнали, що за день до цього з однієї загальної камери забрали сім чоловік.

Воєннополонені були непоправними оптимістами. Упертий народ, що, не дивлячись на велику кількість розчарувань, і далі продовжував сподіватись і будувати плани. Теорія звільнення, яку вони тепер обстоювали, яка й нам не була нещодавно чужою, спиралася на чутку, що існує певний наказ про концентрацію і звільнення. Вони вказували при цьому, що начебто у Владивостоці й Хабаровську японці й американці примістили всіх полонених до концентраційних таборів під своїм доглядом. Вони поспішно обходили питання, чи будуть нас розглядати як інтернаціоналістів. Вони доводили, що між нами є багато таких, що, здається, ніколи не брали ніякої участі в русі й були забрані білими з того місця на селі або в місті, де вони влаштовувалися на роботі.

Це була правда. Число тих, що потрапили таким чином до в'язниці не могло бути малим, бо ще з початку Жовтневої революції багато ремісників залишили табори й пішли на заробітки. Багато інших розійшлися по селах Сибіру, де під час війни не вистачало робочої сили. Але те, що всіх цих людей мали знищити або тримати ув'язненими разом з інтернаціоналістами, скоріше стверджувало гасло — „усі мадяри — більшовики“, ніж чутку про концентрацію полонених. Цей аргумент разом з числом розстріляних до цього був козирем у руках песимістів. Суперечки виникали і тут, і там, не приносячи нікому полегшення.

Я незабаром прийшов до переконання, що так звані „оптимісти“ власне є песимістами, бо вони не довіряють власним силам. Вони не розраховують на можливість самостійної звільняючої дії. Коли ж вони будуть змушені до неї, то їх охопить жах. „Песимісти“ навпаки. Це люди, що вже давно позбулися всяких ілюзій. Люди, що довіряють лише своїм силам, що визнають необхідним шукати виходу з цього становища за

допомогою власних сил. Це є справжні інтернаціоналісти — люди, що позбулися психозу военнополонених.

Другого дня після „ліквідації“ останніх семи чоловік знову відновилася дискусія про стан і перспективи. Вона довго хиталася туди й сюди, щоб зрештою прийти до такого закінчення:

— Добре, — сказав один з оптимістів, — коли вам це подобається, то можете чекати, поки вас звільнить Червона армія. Але це може затриматись до того, коли нам усе буде байдуже.

— Ти бараняча голова, — суперечить йому один із песимістів — це якраз один з бійців Ліхтенауера. Ми маємо, можливо, ще більше бажання вирватися звідси, ніж ви. Але не як военнополонені. Ці сьогодні не варті й копійки. Ти кажеш концентрація? Білі вам ще покажуть, як вони вас сконцентрують.

— Так, це вірно, — кидає хтось другий (Неймайер), — усі наلكо бажать бути на волі. Я маю пропозицію заснувати групу „спілки християнських молодих людей“ і одразу ж подати депутацію до Америки, до керівників спілки, щоб вони нас визволили.

Дехто сміється, й суперечка тимчасово припиняється. Увага камери знову зосереджена на Неймайері. Це трапляється часто. Хтось пропонує:

— Неймайер, розкажи нам якусь історію. Ти сьогодні ще нічого не розповідав.

Неймайер з презирством спльовує.

— Залиш мене. Я сьогодні маю досить клопоту із своїм шлунком. Він мені сьогодні розповідає одну історію за другою. Певно, кухар ще не мив свої ноги в нашому супі. Або можливо, що він загубив у ньому свої личаки і тепер розшукує їх, бо сьогодні банкет щось затримується.

— Будь обережний, — каже хтось, — щоб ти не подавився цим личаком, коли будеш їсти суп.

— Я не виловлюю завжди, як ти, з миски гущу. Мені більш подобається верхній шар, де більше жирів.

— І ти не боїшся? Ти ж можеш померти від ожиріння!

— Це таки може зі мною трапитися. З того часу, як я сиджу тут, я поправився принаймні на двадцять кіло. Мої штани більше вже не годяться на мене. Це своєрідний курорт. Коли так буде йти далі, то я не знаю, що буде з моїми штанами.

* * *

У перші два дні я орієнтуюся в масі, що мене оточує. До цього мене змушувала не потреба робити якісь дослідження, а потреба знати, хто відтепер буде моїми товаришами й супутниками.

Передо мною сидить людина — це всім відомий колишній вусар Барані. Наше знайомство почалося у військовому гос-

піталі в Березовці. Він лежав у бараках з астмою й терпі тяжкі муки. У години мого чергування, коли він пожадливо ловив повітря, я часто мусив приносити йому полегшення надмірним упорскуванням. Але його фізична хвороба з медичного погляду не була його головним лихом. Його лихо було значно більше в тому, що він не хотів залишатися в ліжку ні на хвилину більше того, скільки він сам визнавав необхідним. Ледве відчувши, що за ним немає догляду, він зникав. Свій одяг і зброю він ніколи не здавав. За кілька хвилин пізніше його можна було зустріти в штабі батальйону інтернаціоналістів, і тут не допомагали ніякі умовляння: він мусить бути тут, бо має певні доручення. За півгодини він уже був втягнений до дій, що потребували рішучих людей. Він ішов у нічний патруль на розшуки білогвардійських офіцерів, що поховалися, або брав участь у нальоті на офіцерський табір. Коли все це минало й доручення було виконано Барані знову лягав у своє госпітальне ліжко, мучився приступами й вимагав усієї нашої уваги. Так було весь час — три тижні в Березовці, два в Сретенську і потім останні дні в Благовещенську. Барані скрізь хотів бути на посту і він був на ньому до останнього дня... І тепер він сидить перед мною й широко сумує з того, що цього разу нам не вдалося покінчити з білою наволоччю, і сподівається на наступну сприятливу можливість. Звичайно, він також жаліється, що давно не кури́в, хоча куріння приносить йому тільки шкоду.

Тут є також двоє хлопців з команди панцерника Ліхтенауера. Двоє з них — мужні хлопці, що безумовно зуміють виявити себе людьми, але третій — це Неймайер. Усі троє брали участь у героїчній справі, і ця справа залишила на них свій відбиток. Підчас великих днів нашої боротьби вони збули за сон і втому, замкнувшись у сталевому панцернику, який вони сами створили. Цей панцерник не раз ворушив середовище ворога. Вони у найнебезпечніших умовах налагодили колію, щоб наступати далі. Вони тільки тоді залишили фронт, коли з'ясувалося, що свої частини знаходяться значно далі, ніж ворог, і снарядів залишилося лише на прискриття відступу. Звістка про смерть Ліхтенауера їх дуже засмутила, але вони не похнюпилися. Вони навіть висловили певну надію, що ще колинебудь займуть свої місця на панцернику.

Тут є також двоє з бригади Лиска́я — міцні угорські побитники, що досить добре розмовляють німецькою мовою. Вони якось ще до нашого прибуття узнали про смерть Лиска́я. Вони згадують час, проведений на фронті з Лискаєм, і один з кращих у своєму житті. Вони кажуть, що Лиска́й був зраджений, і обіцяли, як тільки визволяться звідси, виявити зрадника. Вони, мабуть, не будуть з ним жартувати. Їхня надія — ще раз постояти біля гармат, однаково — на батьківщині.

нині чи в цьому буремному Сибіру; тепер вони знатимуть, куди спрямовувати свої гармати...

Тут є і деякі бійці з східного фронту, що билися з бандами Калмикова і, скільки було можливо, чинили опір японцям. Вони також мають чого сумувати, а саме того, що їм не вдалося знищити цього головного бандита, що сьогодні вбиває в Хабаровську наших людей. Одного разу вони напали на нього і його штаб в одному маленькому селі. Та йому вдалося тоді втекти, правда, в самих кальсонах. Вони не можуть забути цього, це гризе їх тим більше, чим більше часу в Хабаровську жахлива потвора...

У нашій камері є також кілька анархістів з Чіти. Вони, здається, мають багато чого розповісти, але вони більш мовчазні, ніж інші. Один з них, що я його знаю з санітарного пароюлава, розповів мені по секрету, як вони очистили банк у Чіті та як кидали гроші у мішках народів на вулицях...

Поруч з цими більш-менш виявленими постатями в камері є ще маса, яка покищо видається невиразною, але також більш-менш належить до категорії інтернаціоналістів. Залишається решта — щось більше двадцяти чоловік, що, як видно, випадково потрапили до інтернаціоналістів і тепер більше нього відчують каяття з цього. Ці люди є баласт, який ми мусимо тягти. З найближчим сприятливим вітром вони підуть геть, але невідомо, куди занесе їх цей вітер.

До цих людей належать насамперед три колишні офіцери, що тепер сидять разом з нами і також прибули з одиночок. Один з них — польський лейтенант з австрійської армії, два інші — прапорщики з угорського полку, колишні офіцери резерву. Від них важко взнати, як вони потрапили до інтернаціонального руху і яку роль відігравали в ньому. Але можна мати певне уявлення, що вони, можливо, згадуючи долю Лиская, прагнуть будьяким засобом уникнути петлі. Вони тримаються, наскільки це можливо в загальній камері, окремо від решти. Вони зробили собі з паперу шахи й проводять більшу частину дня за грою.

Тут є ще один молодий слюсар-механік — дуже привабливий хлопець. У нього велична постать, пара щирих очей, рішуча хода й одверта вдача. Його прізвище — Гартман. Він був помічником Ліхтенауера на панцернику і, здається, твердо йде шляхом Ліхтенауера. Він завжди в масі. Він багато розповідає, широко сміється й не похнюплює голови. З першого ж дня ми стали приятелями. Нас з'єднав спогляд за Ліхтенауера.

Найоригінальнішою людиною в камері є Наймайер, робітник з Відня. Ми назвали його (пізніше) „голос народу“ — саме того народу, що, потрапивши у полон, згодом пішов до інтернаціоналістів. Він має почуття гумору й дотепності, що ніколи не залишає його, навіть у найгірших умовах. Він, без сумніву, „улюбленець“ усієї камери.

Шумський, одразу ж після нашого з'єднання пристав до офіцерів. Він грає з ними в шахи й розмовляє виключно з ними. Лише я іноді обмінююся з ним кількома незначними словами.

* * *

Торохкотіння казана з супом у коридорі впливає як сигнал тривоги. Миттю вся камера на ногах. Кілька людей, що сиділи на столі й, бовтаючи ногами, спостерігали шахове змагання офіцерів, зіскочили вниз. Офіцери приймають геть свою пародію на шахи. Нарі, як за командою, стають порожніми. Відшуковують ложки. Стан стає все більш напруженим.

Нарешті, двері відчиняються, їжа подана. Сервіровка дуже проста: три миски для вмивання з білої жерсті. У них, пишномовно кажучи, — суп для шістдесяти чоловік, що стають з дня на день голоднішими. Натиск на ці кормушки завжди великий і загрозливий. Зокрема деякі мешканці камери поводяться при цьому дуже нахабно. Але найприкріше те, що не кожний в камері має свою ложку. Ті, що не мають ложок, повинні завжди чекати й задовольнятися тим, що їм залишають у мисках інші. За це щодня бувають суперечки.

Взагалі, їжа й сон є щоденним приводом для виявлення найгірших здатностей цих шістдесяти чоловік.

У такі хвилини не допомагають разючі зауваження Неймайера. У цих явищах виявився поворот до певних прикрих звичаїв з табору полонених. Це непокоїть мене, і, здається, не тільки мене самого. І я питаю себе, чи це повинно бути так? Чи не може це йти інакше?

Я незабаром вирішив, що те, як усі ці люди йдять, не має ніякого світового значення. Але мої думки поверталися до причини такого поводження. Звичайно, справа була не в тому, що ми всі більш або, як ми в одиночках, менш зголоділи. Тут відіграло роль щось значно важливіше, а саме, відсутність будьякого організаційного охоплення цих людей, а звідси перевага деяких анархічно-індивідуалістичних течій, що походили від гіршої частини мешканців камери. Ці люди, вирішую я, є тепер не більш, як хитка випадкова маса. Переважають звичаї найменш дисциплінованої частини — таборні звичаї тих, що випадково потрапили до наших лав.

Пов'язати всю цю масу, якнебудь зробити одним компактним тілом переважну частину мешканців камери могла б лише свідомість організованих інтернаціоналістів — свідомість революційних, дисциплінованих бійців. Якраз це було зараз заборонено. Використовуючи сприятливі обставини, настрої полонених знову підкрався до нас і роз'єднав нас натрое, шукаючи можливості звести нас на нижчий ступінь. Звичайно, чутки за концентрацію і страти вплинули так, що тепер дехто хоче бути просто полоненим, щоб вийти з води сухим. Це зрозу-

міло, хіба у нас в одиночках не було таких настроїв? Але все ж це небезпечні мрії. Це та гнила рослина, яку ми вирощували ще до смерті Ліхтенауера. Найзагрозливіше в цьому настрої полонених я бачу в тому, що цей настрій паралізує нашу активність. Полонений сподівається й чекає, але він не діє. Цей настрій мусить бути переможений, бо якраз на чекання тепер не можна покладатися. Нам треба тепер, навпаки, коли не самих дій, то максимальної готовності до них.

Гартман, обидва бійці з команди Ліхтенауера, бійці Лискаєва одразу ж після обіду завоювали собі куток на нарах. Ми розмовляємо за настрої, течії й погані звичаї в камері. Я висловлюю свої думки з цього приводу. Наймайер сидить поблизу й також прислухається. Ніхто не суперечить моїм висновкам про причини наочних явищ і про завдання, що стоять перед нами. Але тепер виникає питання, де вихід?

— Я думаю, — каже Гартман, — що треба насамперед вирватися з цього льоху, тоді все інше буде само собою. Інші обставини — інші люди.

— Це можливо, — кажу я, — але як ти визволишся звідси? Не можна розраховувати на звільнення за допомогою з волі. Ми повинні це остаточно усвідомити. Треба самим підготувати собі шлях. Але для цього нам потрібна рішуча маса, здатна до єдиних дій. Тоді можна перейти до дальшого.

— Ми маємо серед нас кількох мерзотників, — каже один з бійців Ліхтенауера, — що можуть нам усе зіпсувати. Я вже казав. Це ті випадкові. Цих людей треба якось здихатися.

— Вони почали панікою при розподілі їжі, — закінчує другий, — і завели це так далеко, що тепер більшість у камері хоче бути тільки полоненими.

— Вірно, — каже Майнерт, — геть їх!

— Відчини вікно, можливо, ми їх викинемо крізь ґрати. Це сказав Неймайер. Його зауваження було доречне і варте десять разів більше, ніж багато інших довгих речень. Звичайно, це не вихід. Ми перебували не в приватному приміщенні, звідки можна відносно легко вигнати неприємних осіб. Тут це неможливо.

— Тоді ми мусимо вплинути на них організаційно, — знову каже Гартман, — але як це зробити?

Ми радимося й дискутуємо деякий час. Кінець-кінцем ми приходимо до висновку, що треба обрати старосту камери й комітет, за керівництвом якого працював би староста. Одверто провести організацію надто небезпечно. Ми знаємо, що білі не терплять у камерах ніяких організацій. Ми також не певні в тому, що між нами нема шпигунів, тому ми мусимо обережно розпочинати цю справу. Ми вирішуємо ще сьогодні підготувати вибори старости, щоб завтра їх провести. Каніда́том ми виставляємо Барані. Він справді найстарший у камері, а за його витриманість ручиться кожний з нас.

Ми одразу ж розпочинаємо підготовку виборів... Гартман має опрацювати офіцерів, один з бійців Лиска-я — угорську частину камери. Бійці Ліхтенауера і я беремо решту.

Неймайер каже:

— А я ще сьогодні перед сном розповім одну історію.

* * *

Уже пройшов вечірній контроль, ми вже перераховані. Це визначає, що час займати місця спати. Це є другою сумною подією в нашому камерному житті. Приміщення, в якому ми живемо, свого часу було розраховане на десять чоловік. При цьому треба мати на увазі, що за царату були не занадто щедрі на кубатуру для в'язнів. Тепер нас у цьому льосі в шість разів більше. Переповнені блощицями нари і хиткий скрипучий стіл посередині камери — це той комфорт, яким нас забезпечив білий режим. На нарах щовечора розташовуються двадцять чоловік. На кожного з них припадає стільки ж місця, скільки на речі, запаковані в солдатському ранці.

Хто тут стане ще вимагати ковдри й мішків із соломою? Ні, ми від цього досить відвикли. На столі й на нарах мають місце 22 чоловіка, але при умові, що їхні ноги будуть висіти в повітрі, а вони сами будуть лежати на одному боці. Залишається ще 38 чоловік, що мусять запаскуднену брудну підлогу уявляти собі зручним місцем для сну. Зручним, звичайно для того, щоб примістити тіло, а щодо ніг і голови, то їх доводиться покласти на тіло товаришів. Але найбільші пригоди трапляються вночі, коли хтось мусить уставати, щоб скористуватися з славетної параші, яка завжди по вінці повна, бо її спорожнюють лише раз на день, а вона розрахована на десять чоловік. Це авантюрна спроба, бо до самої параші немає жодного клаптя підлоги, на який можна було б поставити ногу. Прокльони й лайка супроводять його шлях туди й звідти до свого місця, яке, між іншим, коли він повертається, вже ліквідоване. Тоді знову здійснюються прокльони й гармидер, поки він завоює собі знову місце.

Заняття місць для сну є важким моментом в житті камери. Жоден не хоче скорочуватись. Кожен виходить з припущення, що в цій печері наче існують кращі й гірші місця для сну. Бо досі ще не вирішено, що краще: чи всю ніч мучитись від укусів блощиць, чи лежати в брудній калюжі поблизу параші, хоч за це й сперечаються кожного вечора різні конкуренти, розмовляючи при цьому цілком одверто. Та коли всі вже лежать, усе ж знаходиться досить енергійних слів і складних побажань на адресу наших „гостинних хазяїв“ — „цих білих мавп“. На жаль, це лише побажання, що не здатні змінити становище.

Але й ця хвиля спадає, і тоді встановлюється потужна

хворобня. Тепер одразу починають енергійну діяльність воші. Ледве ти встиг лягти, як ти вже відчуваєш розкіш хронічної нужи. Але збуджуються й блощиці. Вони чують запах людини й виходять на розбій. Ти питаєш себе щовечора, чого ще не стає нам, щоб асортимент наших страждань був повний? Мабуть, лише останнього: знайомства з козацькими шаблями.

Це вечірне міркування переривається вимогою:

— Неймайер, починай свою історію!

— Зачекай трішечки, я мушу раніш подивитися, я упіймав дві чи чотири воші. Еге, мабуть, я захопив і тих, що сиділи поруч, бо їх шість.

Дотеп, звичайно, старий, але він впливає, бо Неймайер уміє своєрідно його подати.

Він змушує ще раз себе прохати й починає, коли в камері стає зовсім тихо:

— Отже прислухайтесь до того, що я вам розповім. Сьогодні вночі мені снилося, що я вмер; від чого, це я не знаю, можливо від ожиріння. І тоді я поїхав на одній величезній воші на небо. Звичайно, ви не можете собі уявити, як зараз угорі все просто. Тепер, після світової війни, там також великий приплив. Ви тільки уявіть собі, скільки там сьогодні угорі героїв. І кожний хоче всередину, бо він таки за батьківщину помер. Отже ця справа не така проста. Я прибуваю нагору зі своєю вошею й бачу перед собою великі ворота з двома постами перед ними. Це були фельдфебелі з К. і К. Імператорського піхотного полку,¹ як вам відомо, цілком особливі герої. Перший питає мене: Куди ви так поспішаєте? — Прямо на небо, — відповідаю я. — Стати струнко, — кричить другий, — і злазьте з вашої воші. Ви ж не кавалерист! — Я нічого не суперечу і злажу вниз. Тоді вони знову питають мене: — Робили вам щеплення проти холери й черевного тифу? — Ні, — кажу я, — цього ні, але коли я ще був малий, то у мене була свинка. — Тоді вони схопили мене за комір і штовхнули в якісь маленькі дверцята, що я їх раніш не помітив. Воша залишилася назовні. Ледве я опинився всередині, як мене схоплюють двоє санітарів з угорського полку й тягнуть мене до якогось будиночку з вивіскою „околоток такого то полку“. Вони завели мене туди. Ми підходимо до маленької кімнатки, і там я бачу нашого полкового лікаря — старого паскудника й кровопийцю. — Стати струнко! — кричить він. — І не дивіться так безглуздо, наче ви тільки вчора померли! Чого вам треба? Звичайно, знову пронос! Симулянт! Я вам зараз дам таку порцію рицини, що ви сами себе забудете. — Покірно докладаю, пане обер-лікар, я мушу одержати щеплення від тифу й холери, — кажу я. — Ви скотина, — млється він знову й каже до своїх санітарів: — Цьому хлоп-

¹ Угорські конвойні частини. Пер.

цеві дати два шприци розміру № 2.—Тоді вони поклали мене на стіл і впорснули мені два повні клістирні шприці. Один—у живіт, другий у зад. Після цього мені одразу стало легше. Тоді вони мене викинули й сказали:—Ідіть у приймальню канцелярію, ліворуч за рогом. Ходити мені стало трохи важко, але я все ж дійшов. У приймальні канцелярії я побачив кількох штабних крис. Один питає мене: хто ви такий і звідки прибули сюди? Я спочатку не знав, що мені відповідати. Коли я скажу, що я інтернаціоналіст, то справа може обернутися погано, бо тут навколо самі держиморди й каптьори. (Зі мною відбувалося таке, як з багатьма тут у нас. Серед нас є різні товариші, які вважають, що краще бути полоненим, ніж інтернаціоналістом. При цьому, як ви це одразу побачите, можна помилитися). Отже я швидко обміркував цю справу і тоді кажу каптьорам: я воєннополонений з Красноярського табору.—Ви таки і маєте відповідний вигляд,—каже один з них і кричить:—Ординарець! Відвести цю людину до концентраційного табору № 16—сипнотифозні бараки. Тоді я вперше згадав, що майже всі з Красноярського табору загинули від сипного тифу. І при цьому мені стало моторошно. Зараз мені, правда, зробили щеплення, але тільки від черевного тифу (чи, може, навпаки, цього я точно не знаю); отже тепер може трапитися гарна історія... Але ординарець уже повів мене. Тоді я бачу, що це мій старий приятель Шані.—Здоров, Шані,—кажу я,—як ти себе почуваєш тут угорі?—Ви завжди так приймаєте народ?—Здорово, Неймайер,—відповідає він,—звичайно, у нас все робиться за формою. Ти мусив бути тут два роки тому, ото було полювання. Тоді якраз до головних воріт прийшов старий Францль.¹—Чергові фельдфебелі були п'яні й не впізнали його. Вони не хотіли його впустити, бо він не міг стояти струнко. Вони сказали йому, що він мусить спочатку робити півгодини гімнастичні вправи на чорній хмарі. Старий дурень кілька разів наклав у штанці, а потім він трішки пустив сльозу й нарешті дав цим двом фельдфебелям по карбованцю на горілку. Таким чином він прийшов сюди.—Це,—кажу я,—йому, старому ледарові, дісталось по заслугі, але як довго мені доведеться тут сидіти?—Чи ти божевільний?—питає Шані. Звичайно, до воскресіння мертвих.—Ієзус, Марія, Анна,—кажу я на це,—а який вигляд має табір? Це ти одразу побачиш, бо ми вже поблизу його.—І дійсно, ми були вже в двох кроках від табору. Що мені вам багато розбазікувати. Табір мав такий самий вигляд, як усякий інший. Високі стовпи, оповиті колючим дротом, навколо охорона, а всередині кілька вбогих бараків.—Чуєш, Шані,—кажу я тоді своєму другові,—зачекай трішки. Чи і всередині вони мають такий вигляд, як

¹ Франц-Йосиф — австрійський імператор. Прим. перекладача.

унизу?— Звичайно,— каже він,— з тією лише ріжницею, що тут суворіша дієта й нема ніякої махри.— А що дають на заміну,— похвальний тютюн?— Ні,— каже Шані,— нічого не дають.— Курити суворо заборонено, бо це ж справжні тифозні бараки. А як щодо іншого,— тут теж є фельдфебелі й каптьори?— Звичайно, як і внизу,— каже Шані зовсім холодно. Тоді я похапцем знову обміркував усю історію.— Чуєш, Шані?— питаю я.— Чи ти не знаєш, де тут інтернаціоналісти?— Інтернаціоналісти? Цього у нас зовсім немає. Це мусить бути щось нове. Вони мабуть до нас не потрапляють.— Це дуже добре,— думаю я, що нам не відвели такого вошивого місця, й кажу:— Чуєш, Шані, я зовсім не хочу йти до цього табору. Я краще волів би до інтернаціоналістів.— У цьому я не можу тобі допомогти. Тут не можна рачкувати, так само як австрійська армія ніколи не відступає, бо не можна бігти задом наперед. Волею чи неволею, але ти мусиш піти до табору.— Мені стало від цього прохолодно... І я швидко прийняв героїчне рішення.— Ми ж були старими приятелями там, унизу, Шані,— кажу я і роблю привітне обличчя.— Чи ти не згадаєш, як я тобі на весіллі позичав сподники?— Такі речі не забуваються,— каже Шані,— хоча я кінець-кінцем каявся, але завдяки ним я тоді оженився. Вона мене зрадила й тепер тягається з іншими. Але що тобі треба тепер від мене? Тоді я кажу йому: Чи ти не можеш скинути мене вниз з цієї хмари?— Він дивиться на мене здивованими очима й бачить, що я не жартую. Тоді він обдивляється, чи нема нікого навкруги, й каже:— Ходім, для тебе я зроблю виняток на свій ризик. Тоді ми підійшли до краю хмари, він дав мені доброго стусана, і я злетів на землю... Коли я прокидаюся, бачу, що лежу на підлозі, і той, кому я впав на голову, кричить, мов божевільний. Через це, поки ми ще знаходимося в цій чарівній кімнаті, я ніколи більше не ляжу на цей стіл.

Оповідання Неймайера від початку до кінця супроводили вибухи весілля, жваві оклики й сміх. Уся камера жваво реагувала на оповідання. Навіть угорці, яким його перекладали. У мене часом було таке вражіння, наче знову повернулися часи табору для полонених. Звичайно, стороння людина, що не прожила принаймні одного року в сибірському полоні й цих тижнів тут у в'язниці, не побачила б в оповіданні Неймайера чогось особливого. Значення цього оповідання було в актуальності одноразового для минулого й для сучасного: для тих течій і тенденцій, що панували в камері. Неймайерові, без сумніву, пощастило в двох речах: він змусив людей забути, де вони, не відриваючи їх від дійсності. Він змусив їх сміятися з самих себе, при чому вони уявляли, що сміються з якихсь інших обставин і людей. Крім того, „воєннополонені“ одержали доброго стусана — й це дуже важливо.

Після того, як прозвучало останнє слово Неймайерового

оповідання, здається, ніхто не мав наміру й бажання спати. Кожний розмовляє з своїм найближчим сусідом. Хтось кричить через усю камеру:

— Дуже гарно. Тепер принаймні „воєннополонені“ знають, що їх чекає: концентраційний табір до дня воскресіння мертвих, сипнотифозні бараки, фельдфебелі й полкові лікарі.

На це з другого кутка несеться відповідь. — Ми то знаємо, а ви ще нічого не знаєте. Краще концентраційний табір, ніж воєнний суд або бути тут.

Тоді виникає широка дискусія, що спочатку має веселий, а згодом серйозний характер. Перші вступають у бій „оптимісти“ з „песимістами“. Ми використовуємо стан і втручаємося туди, де це потрібно. Ми виступаємо проти ілюзії відносно білих, проти кволості й вичікування того, що станеться та ховання під зовнішність полонених.

Гартман користується з можливості звернутися до всіх.

— Товариші! — каже він. — Справа досить ясна. Ми не повинні припускати, щоб нас присипляли якимсь ілюзією. Ліхтенауер, Лискай і мабуть інші з наших лав були розстріляні не як інтернаціоналісти, а як „шпіони німецького генерального штабу“. І це може трапитися з кожним з нас, з кожним в'язнем. Більшість із вас, мабуть, не знає, що тут існує чорний список, до якого занесено всіх нас... і це для всіх нас без винятку визначає певну смерть... За таких обставин не буде ніякого сенсу, коли ми будемо сперечатися поміж себе. Ми повинні це спільно й організовано обмірковувати.

На короткий час камера замовкає. Тоді каже один з бійців Ліхтенауера:

— З цим згодна кожна розсудна людина. Хто не може цього зрозуміти, той має баранячу голову, — однаково, як він себе зве: „воєннополонений“ чи ще якимось інакше.

— Хоча б інтернаціоналістом? — кидає хтось.

— Хоча б інтернаціоналістом, — стверджує Гартман.

Це, здається, примирило обидві „партії“. Деякий час знов тиша. Кожний занурюється в свої думки. Без сумніву, слог Гартмана справили велике враження. Тоді хтось дає собі знову чути:

— А я думаю, що найкраще, коли кожний думає за себе.

Тоді починається знову. Двоє з наших одразу ж розправляються з цією людиною. До нас приєднується ще кілька чоловік. Наприкінці Неймайер вкидає й свого крихту.

— Не хвилюйтеся, дітки. Я колись чув, що за соціалізм таких типів будуть знищувати отрутою для блощиць або кожний з них одержить пропелера в зад і буде відправлений на якусь іншу планету, щоб мати там можливість (коли в нього ще лишиться цілим зад) думати тільки за себе.